

TARTALOM

Tanulmányok

BUCUR TÜNDE CSILLA, Hagyomány és történelem, ahogy <i>mi</i> láttuk	93
LACZKOVITS MIKLÓS, Tandem. Az egyszavas idézet	121
GORON SÁNDOR, Fordítási kérdések W. Shakespeare <i>Julius Caesar</i> című tragédiájának három magyar fordításában	137

Kisebb közlemények

FAZAKAS NOÉMI, Újabb fejlemények a nyelvi revitalizáció kutatásában	155
---	-----

A d a t t á r

EGYED EMESE, Pataki Mózes kéziratos verseiből.....	165
JANITSEK JENŐ, A Hargita megyei Gyergyóremete helynevei	175

Szemle

HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN, Az árulásról (<i>Kovács Flóra</i>)	181
TÁNCZOS VILMOS, Madárnymelen. A moldvai csángók nyelvéről (<i>Murádin László</i>)	186

SUMAR

Studii

CSILLA TÜNDE BUCUR, Tradiție și istorie, din perspectiva <i>noastră</i>	93
MIKLÓS LACZKOVITS, Tandem. Un citat într-un cuvânt	121
SÁNDOR GORON, Probleme de interpretare în trei traduceri în limba maghiară a tragediei <i>Julius Caesar</i> de W. Shakespeare	137

Articole

NOÉMI FAZAKAS, Noi rezultate în cercetarea revitalizării limbilor în curs de dispariție	155
---	-----

Materiale și documente

EMESE EGYED, Din poeziile în manuscris ale lui Mózes Pataki	165
JENŐ JANITSEK, Toponime maghiare ale localității Remetea, jud. Harghita	175

Recenzii

HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN, <i>Az árulásról</i> (Despre trădare) (<i>Kovács Flóra</i>)	181
TÁNCZOS VILMOS, <i>Madáryelven. A moldvai csángók nyelvéről</i> (În limba păsărească. Despre graiul ceangăilor din Moldova) (<i>Murádin László</i>)	186

CONTENTS

Studies

CSILLA TÜNDE BUCUR, Tradition and History as <i>We</i> Saw Them.....	93
MIKLÓS LACZKOVITS, Tandem. The One-Word Citation.....	121
SÁNDOR GORON, Interpretation Issues Concerning Three Translations into Hungarian of Shakespeare's <i>Julius Caesar</i>	137

Short Papers

NOÉMI FAZAKAS, New Trends in the Research of Language Revitalization	155
--	-----

Materials and Documents

EMESE EGYED, Poems by Mózes Pataki in Original Manuscript.....	165
JENŐ JANITSEK, Hungarian Toponyms of Gyergyóremete (Remetea), Harghita County....	175

Book Reviews

HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN, <i>On Treason (Kovács Flóra)</i>	181
TÁNCZOS VILMOS, <i>Speaking Pidgin. On the Language of the Csángos in Moldova (Murádin László)</i>	186

TANULMÁNYOK

HAGYOMÁNY ÉS TÖRTÉNELEM, AHOGY *MI* LÁTTUK

1. Idősíkok párbeszéd(kísérlete)

Závada szociográfiájának és regényeinek is elsődleges témája a történelmi hagyomány, egy falunak, közösségnek, egyénnek a történelmi események által befolyásolt/meghatározott élete. Mind a szociográfia, mind a szépirodalmi alkotások a 20. század eseményeinek különböző perspektívából megvilágított képei. E dolgozatban két regénye történelemkezelését vizsgálom.

*A fényképész utókorában*¹ a kis- és nagytörténetek egyaránt jelen vannak, a privát szféra és a közélet, a magántörténelem és az ország, közösség, település története is. Miniszterek, szlovák parasztok, zsidó fényképészek, népi írók, kutatók, szociográfusok, nagykövetek, falusi tanítók, egyetemisták, dekadens művészek által belakott világ, ahol mindenkinek szembesülnie kell a történelem eseményeivel, egyesek alakítói, haszonélvezői, míg mások kiszolgálói, áldozatai, elszenvedői ezen eseményeknek. Néha nagy látószögű objektíven tekintünk egy korszak politikai, társadalmi, gazdasági eseményeire, máskor meg közelről, a legapróbb rezdülésekre, érzelmekre, frusztrációkra és vágyakra figyelve látunk egy ember életébe.

Míg Závada előző munkái hangsúlyosan Tótkomlóshoz – vagy egy ahhoz hasonló településhez – kötődtek, addig itt a tót falu csak részben helyszíne az eseményeknek, de mellette ott van Szeged, Budapest, Párizs. A szlovák falu mégis nagyon fontos szerepet tölt be, ez a kiindulópont, amelynek jelentése kitágul, olyan metaforikusan értett térré válik, ahol a cselekmény szálai újra és újra összefutnak, ez a történelem, a hagyomány, a múlt, a vállalt vagy vállalni nem tudott eredet helye, amivel szembe lehet nézni, lehet rajongva szeretni, vagy menekülni onnan, és önként megtagadni. A történelem, a hagyományok kiüresedése, elnémulása a hely jelentésének kiüresedéséhez is vezet. Szociográfiai kutatással indul a regény, de a később keletkező, Koren által írt tanulmányok rosszak, kudarcba fulladnak a falumonográfia tervei, a történelmi kutatás háttérében egy viszonyokat, rendszereket át nem látó szemlélődő személy áll. Mégis ez a teljességében átfoghatatlan hely jelöli ki a szöveg origóját, ahol tér- és idővektorok

---

¹ Závada Pál, *A fényképész utókorára*. Magvető Kiadó. Budapest, 2004.

keresztezik egymást. És ebben a kitágított tér- és időfogalomban rokoníthatóak Závada eddigi írásai, a *Kulákprés*, a *Mielőtt elsötétül*, a *Jadвига párnája* és a *Milota*. Ebben a térben ki- és átjárnak a szereplők (rengeteg vándorszereplő), a narratív struktúrák, melyek a közös történetkincs részét képezik.

A szereplők többségét – ha nem is név szerint, de társadalmi, anyagi helyzetét, gondolkodásmódját tekintve – már nagyon jól ismerjük a szociográfia és a regények lapjairól. Az első szál a hangsúlyosan történelmi szál, amelynek a II. világháború alatti és utáni események képezik a hátterét, ezért rengeteg az átfedés a *Kulákprés* és *A fényképész utókora* között. „Arcul köpött, ám jól tejelő” raboskodó kulákok² és parasztok, akik igyekeznek beszolgáltatni „az irdatlan mennyiségű terményt, állatot és pénzt”, hogy aztán – amint azt már tudjuk – holmi avas zsír miatt börtönbe kerülhessenek³, és nem lep meg, „hogya az a monstrum, amely e hit jegyében most épül, őket ugyanúgy préseli be minden kerékfordulással egyre szorosabban a rabtartók rendjének valamely posztjára, mint ahogy minket a rabokéba – igaz, hogy ők viszont bármikor behullhatnak miközénk, ami fordítva ritkábban fordulhat csak elő”⁴. Jól ismerjük már a szlovák-magyar lakosságcsere történetét is, itt is látjuk egy történetváltozatát, Kurai Lajos, az áttelepített felvidéki magyar sosem tudott beletörödni abba, hogy éppen a legrosszabbkor került ő Magyarországra, „pont mikor itt meg nekiálltak bevezetni a demokráciát – mert ezek így mondják a kommunistaságot –, amiben igazi magyarnak ugyan mi keresnivalója volna”⁵. Az 1956-os események is a Tótkomlóson történetekhez

² „Minekünk, akiket huzamosan foglalt le magának a rabtartó masinéria – olykor pár hónapra kiengedett ugyan, ám újabb eljárásaival visszajáró törzsvendégeivé avatott –, nemigen volt sem időnk, sem kedvünk már ahhoz, hogy e gépezet fejével gondolkodjunk. Részint mert ez a napi robot után szűkre szabott pihenésünk rovására ment volna, részint mert egy darálónak, szecskavágónak vagy présnek – ilyesminek képzeltük leginkább – nehéz lett volna fejet és agyat tulajdonítani” (Závada 2004: 168).

³ A Závada családban megtörtént, a *Kulákprés*ből már jól ismert avas zsír történetének egy változata más szereposztásban. Míg Lestyán András, Koren Ádám nagytatája börtönben van, egykori béreslegénye, Maliga Gyuszi feljelenti a feleségét, azzal vádolja, hogy tavalyi zsírt szolgáltatott be: „Volt még mindig zsírhátralékja, hát bement, hogy megkérdezze, jó lesz-e a tavalyi zsír. Ha jó zsír, akkor mért ne volna jó?, mondta neki a begyűjtő, mire Mariska bevitte, leadta, ám hazafelé jövet még csak az iskolánál járt, amikor utolérte a rendőr, hogy forduljon csak vissza. A zsírbegyűjtőnél addigra ott volt már ez a Maliga is, aki azt állította, csak ő vette észre – sajnos későn, amikor a kollégája már beömlesztette a többi közé –, hogy Lestyánné a tavalyi avas zsírjával meg akarta mérgezni a dolgozókat. Ezt jegyzőkönyvbe vették, az asszonyt följelentették” (Závada 2004: 173). A tárgyaláson Koren János, későbbi veje átvállalja a bünt, ő megy börtönbe helyette.

⁴ Závada 2004: 169.

⁵ „Kurai Lajost voltaképpen egész életében képtelenek voltunk kiábrándítani abból a téveszméjéből, hogy magyar emberből, kivált ha katolikusnak született, igazi kommunista nem lehet soha” (Závada 2004: 278). Kiköltöztették magyar szülőföldjéről, tótok közé, egy

hasonlóan zajlottak: „a szobordöntés nyomában paksamétákat és könyveket, majd berámázott arcképeket, sőt iratpolcokat és székeket kezdtek páran kihurcolni a községházáról és a pártirodából, hogy ezekből máglyát rakjanak a téren”⁶.

A fejezetekben hármasként ritmikusan visszatérő cselekményszálak ötven év eseményeit, két (három) nemzedék magán- és közéleti vonatkozásait fogják át. Bár időben és tipográfiaiailag jól elkülönül a három szál, valójában az áttekinthetőség csak látszat, minduntalan összefonódnak, az egyikben megismert konfliktus előzményeit a másik szál egy későbbi fejezetében olvashatjuk, a jelentéktelennek tűnő részletek a későbbiekben, egy másik cselekményszálban válhatnak fontossá, az egyikben megismert szereplő a másikban bukkanhat fel váratlanul, nem tudva, hogy mi történik majd vele a köztes időben.

Az első cselekményszálban nagyon hangsúlyosan van jelen a történelmi, politikai és gazdasági vetülete az adott korszaknak, ahogy azt a címe is jelzi: *Holtak, rabok, miniszterek*. Ebben a már megismert hatalmi, gazdasági és politikai rendszer egy másik oldalát látjuk, míg a *Kulákprés* az egyszerű tót parasztgazdálkodó felől mutatta meg annak visszasságait, most a döntéshozók és világuk kerül fókuszpontba. Mindig megnyugvást jelenthet, ha kijelölhetjük a tettesek, bűnösök csoportját, és attól elhatárolódva, nyugodtan mondhatjuk, hogy mi mások vagyunk, nem vagyunk olyanok, mint ők, mi csak tehetetlen áldozatai vagyunk a rendszernek. Ezt a megnyugtató távolságtartást nem engedi meg *A fényképész utóköra*, mi állunk a vezetők oldalán is.

Minden 1942-ben, egy tót faluban kezdődik, ahová a városi falukutatók Dohányos vezetésével érkeznek meg, hogy gazdasági, etnikai, szociográfiai vizsgálatokat végezzenek. Tótkomlós (Závada előző munkáiból) már ismert nyelvi specifikumát, gazdasági és társadalmi rétegződését, lakóit felvonultató falu piacterén, a jól ismert evangélikus templom közelében indul a cselekmény a fotó elkészültének pillanatában. Ezt a kutatócsoportot azonban nem csak a Lestyán Andrásék cséplése, a Buchbinder két évtizeden át a falu életéről készített dokumentumfotói, Brezovszky Endre történelemtanár helytörténeti, hagyományörzés céljával készített gyűjtése, a helytörténeti könyvtár érdekli, hanem sokkal inkább a nemzetiségi karakterológia. Feljegyzik a hagyományos tót sajátosságokat, lajstrom és térkép alapján járják végig a helyi gazdálkodók birtokait és tanyáit, hogy majd gazdálkodási típusokat állíthassanak fel, helytörténetet írnak, de abban fontos szerepet játszik a nemzetiségi kérdés is (szlovákok, magyarok, zsidók, ki milyen arányban milyen gazdálkodási, ipari formában van jelen, érződik-e a zsidók káros hatása), amely eszköz már a kezükben.

---

kommunista országba, amelyet a zsidók vezetnek, és ahol a tótok közösségében (szerelmes) magyarként esetleg háttérbe szorul.

⁶ Závada 2004: 281.

A középpontban Dohányos László írói, szociográfiai, politikai pályája, szakmai és magánéleti sikerei, kudarcai, illetve az őt követő zsidó származású Adler Jenő alakja áll. A regény Dohányos Lászlóját életútja, politikai pályája Erdei Ferencel rokonítja. Ezt a párhuzamot a regényről megjelent legtöbb kritika fontosnak tartja megemlíteni⁷, miszerint Erdei írói, szociográfiai, majd többféle eszmét is kiszolgáló, megalkuvó politikai karrierjéről mintázta Závada a szereplőjét. Erdei Ferenc, a 30-as évek egyik legelismertebb, legkiemelkedőbb teljesítményű szociográfusa, népi írója, akinek szociográfiai munkássága a 80–90-es években is mintaértékű volt⁸. A regényben bemutatott kép kettősségében világít rá a politikusra, aki minden hatalmi rendszernek meg tudott felelni, aki a hatalom kedvéért nézeteit, emberi kapcsolatait is revideálta⁹. A gyakori hatalom- és kormányváltások idején persze gyakran úgy tűnik, hogy minisztersége kátyúba jut, ilyenkor aztán kétségbeesésében legbölcsebb szeretőjéhez szalad vigasztalódni¹⁰, hogy a következő lépésben az eszmei zűrzavart újra a maga boldogulására fordítsa. A németek kiszolgáltatását, a háborúból való kilépést támogatta, baloldali eszmék mentén a magyar társadalom, főként pedig a paraszti világ átalakítását hirdette, földreformról, földosztásról, virágzó egyéni parasztgazdaságról beszél, míg Dusza már közös gazdaságot akar. 1953-ban, amikor a „cséplésre ismét hazajutott, gatyára vezetett, mint régen, hogy cséplőbandáknak maga is besegítsen, másnap pedig a főtéren megrendítően önostorozó – de legalábbis többes szám első személyben bűnbánó – beszédben vallotta meg a személyi kultusz túlkapásait. Végezetül kormánya nevében majdhogyan fogadalmat nem tett, hogy az önkénynek véget fognak vetni, s nem lesz fontosabb cél most már a nép boldogulásánál”¹¹. Ez a remény aztán, ahogy a *Kulákprés*-ben is láttuk, egyre halványabbá válik a következő években. Dohányos pedig 1955-ben a szövetkezeteknek a népi demokráciában betöltött szerepét vizsgáló prágai tanácskozáson már aggodalmáról számol be az akkor éppen nagyköveti státusban lévő hithű kommunista Duszának. A félelem természetes, bármilyen magas pozícióban is üljön valaki, a kegyvesztettség veszélye pont azzal a rettegéssel járt, amiben a társadalom folyamatosan élt.

⁷ Bazsányi 2005, Elek 2004, Károlyi 2004, Keresztesi 2005, Olasz 2005, Radnóti 2005.

⁸ Závada a *Kulákprés* 1991-es és 2006-os kiadásában az I. rész elé Erdei Ferencről kölcsönzi a mottót és a címet.

⁹ Az egyetlen zsidó, akit megment, az a felesége, sem annak szüleit, sem a hozzá mindig hűséges Adlerért nem tesz semmit. „Dohányos miniszteri beiktatása épp arra a napra esett, amikor apósát, Gerle Károlyt tarkón löttük a Pozsonyi úti védett házban” (Závada 2004: 94).

¹⁰ A négy évvel később megjelent regényben aztán erről az oldaláról látjuk, megismerjük ezt a szeretőt, annak a történetnek már Weiner Janka áll a középpontjában.

¹¹ Závada 2004: 268.

Adler Jenő a regény másik központi figurája, akinek Dohányos megengedi, hogy zsidó létére társuljon a falukutatókhoz¹², titkárszerű szerepkörrel bízva meg a fiút, aki feltétel nélküli elfogadással, tisztelettel viszonyul hozzá, a legfontosabb eszmei értéknek a Dohányos követését, szolgálatát tartja, igyekszik beilleszkedni Dohányos társaságába, majd később – akár saját kárán is – mindenben segíteni őt¹³. Jegyzetel, másol, segít, és nem veszi észre, hogy mindeközben a falukutatás mire megy ki, hogy a zsidók ellen szól, nem látja antiszemita jellegét, ellenkezőleg, mélyen egyetért annak minden sorával. Miközben Dohányos 1944-ben miniszter lesz, és az is marad 1956-ig, Adlernek a közös falukutatást követően a zsidóüldözést, majd Rákosi börtönét, később pedig Kádár börtönét is meg kell tapasztalnia. Dohányos idealizált képe, az óvó tisztelet és a rajongás azután is megmarad benne, hogy nem segít rajta akkor sem, amikor sárga csillagot kell viselnie, és gettóba kerül¹⁴, de 1944-ben sem, ahogy 1956-ban sem, amikor az ő utasításait követve, őt védelmezve kerül újra börtönbe.

A 80-as években arról próbálják meggyőzni Adler Jenőt, hogy az általa a kor leghaladóbb irányának vallott és követett programadó népi mozgalom, amely a nép felemelkedését hirdette, és a nagybirtokosokkal és a nagytőkékkel szállt szembe, valójában azonban antiszemita álláspontot követett: „föl kell számolni a kártékony zsidó elemeket” „...a gazdasági kérdések megoldásával kívánjuk megszüntetni az ártalmas szerepét azoknak a zsidóknak...” Adler magyarázata szerint: „Hiszen az, hogy gazdaságilag kell megoldani, azt jelenti, hogy nem faji alapon. Vagyis ez pont hogy a fajelmélet tagadása!” De folytatódik a teendők listája: „A magyar szellemi életet ki kell szabadítani a zsidó kultúrhatás alól...”, „semmi körülmények közt nem vagyunk hajlandók viszont kidaszítani a nemzet életéből... Igen, közülük azokat, akik a nemzettel közösséget vállalnak. Mert amúgy a zsidók

---

¹² Ez persze nem nyerte el a társaság többi tagjának tetszését, ahogy azelőtt az egyetemen is mindig megnézték (a numerus clausus miatt nem járhatott egyetemre): „gyanakvóan kezdtük méregetni kinézetének rasszjegyeit” (Závada 2004: 8), „Mit akar László evvel az alakkal?” „A bibsivel? Hát nem nevetséges, hogy ő meg a falukutatás...?!” „Nem tudom, honnan szalajthatták pont miközénk ezt a horgasorrú zsidót” (Závada 2004: 11).

¹³ „Adler azóta, hogy először hallotta Dohányost a pesti bölcsészkaron mint vendégelőadót, mestereként tisztelte s titkon bátyjának tekintette ezt a férfit, akiben nemcsak egy szenvedélyesen és tisztán gondolkodó, hanem szeretetreméltó embert ismert meg, s attól fogva megbabonázva követte volna őt a világ végére is” (Závada 2004: 8).

¹⁴ Jenő a zsidótanács szolgálatába állt, küldöncként használták, de rendszerint ő sem tudta, hogy mi az, amit szállít, „minekünk persze most is volt szerencsénk olykor belepilantani a Cvikkeres titkos postájába. Mentésítő levleket, hamis iratokat, szöktetési terveket, csoportos menekítési akciók utasításait, névsorait, valamint ezek ellenértékét is föl lehetett ott fedezni [...], de akadt levélváltás még a német hatóságokkal való speciális különalkukról is” (Závada 2004: 76).

Adler és az ő barátai szerint nem voltak a nemzetnek eleve is tagjai...?” Adler magyarázza, hogy a népiek ezzel a programmal szembeszegültek a fennálló iránnyal, de azért számolniuk kellett a korszellemmel is, amelynek engedményeket volt muszáj tenni.

Miközben mindvégig a többes szám első személyű narrátor beszél, annak identitása pedig folyamatosan változik, éppen ezért nagyon erőteljes a zsidóktól való elkülönülés gesztusa: „Annak idején ha Adlerékre gondoltunk, jobb híján rendszerint úgy mondtuk – mint ahogy fentebb is –, hogy ők és az övéik... Holott ha nem hatott volna botrányosan, mondhattuk volna úgy, hogy a mieink. De talán éppen mert botrányosan hatott, azért kellett volna mieinknek mondanunk őket – akik voltaképpen mi magunk voltunk. Elvértve akadtak köztünk olyanok, akik tudták, hogy épp azért túrtunk és vártunk tétlenül, mert mégis úgy tettünk, mintha ők nem mi lennének, az övéik pedig nem a mieink lennének. Hogy ezért bizakodtunk csak némán, hátha eltekint a rossz a még rosszabbtól.”¹⁵ Az ők-ti használatával megnyugtató távolságot teremt, nem vállal vele közösséget, érte felelősséget. Éppen ezzel fordul szembe a regény, nem ők tették, hanem mi, mind mi voltunk, a meggyilkolt és a gyilkos egyaránt. Nincs felmentés és nincs abszolút gonosz, akitől elhatárolódhatnánk, mert nincs ti, csak mi, mindent mi követtünk el, a kollektív felelősség terhe alatt, de nem lehet mentségünk a másokra mutogatás, mindannyian igazolva láttuk tetteinket, alapos érvek és meggyőződés mentén cselekedtünk, hittünk abban, hogy az ország, a nemzet javára cselekszünk.

A falukutatóként érkező Dohányos és Adler éppen a fotón megörökített pillanatban ismeri meg Dusza Jánost, a sztrájkvezért, aki később Rákosi egyik leghűségesebb embereként magas politikai – miniszteri, prágai nagyköveti – funkciót tölt be. Dusza, a paraszti származású, egyszerű gondolkodású, műveletlen, eszmei hűségtől, naivitástól és alázattól vezérelt miniszter gyakran fordul tanácsért, meghallgatásért vagy egyszerűen társaságért az egykori falutárshoz, Kaiser Lajoshoz, a zsidó orvoshoz. Kaiser Lajos egy a faluból deportált zsidók közül, aki egyedül tért vissza a munkatáborból, a változó helyzetben új településen új életet kezd, Kiskunhalason lesz orvos, újránősül, mélyen hallgat életének fájdalmas szakaszáról, de ha falubelivel találkozik, akkor azon politikai beállítottságtól, nemzetiségétől függetlenül segít. Nagyon sokáig ott van Dusza mellett, aki hatalommal igen, de megfelelő műveltséggel, jártassággal nem rendelkezik.

A doktor régi barátja, Buchbinder Miklós fotográfus és családja is odaveszett. Buchbinder – akit ismerünk már a *Jadviga párnájából* mint Ondris barátját, a *Milotából* mint akit Zsófi igyekezett rávenni a menekülésre, és képet kaptunk már munkásságáról is – csak a regény legelején szerepel, de ez a jelenlét elindítja és meghatározza az egész művet. Adler leírása alapján „depresszióra hajló fényképész, kincseket érő falufotográfikkal – keserű önlefokozás: már csak

---

¹⁵ Závada 2004: 89.

feliratokat mázoló címfestőnek emlegeti magát... Hogy akkor majd az ecsetjét is muszáj lesz elhajítsa, ha őt köteleznék megfesteni a hirdetőtáblát, hogy az ennek-annak minősülő személy mit tartozik tenni, s mi tilos neki”¹⁶. Buchbinder kapcsán említi meg Jadvigáék jól ismert, többször elbeszélte történetét és Misut is, akivel a falukutatás során találkozott. Erről a találkozásról Misu is beszámol, így a két regény szereplői keresztben hivatkozzák egymást, azonos eseményről két különböző perspektívából olvasunk beszámolót. Nagyon finom összekötő szálak ezek, amelyek megértése nélkül nem sérül a regény jelentése, de az utalás felfedezése egy újabb réteget nyitja fel a történetnek. Vándorszereplők ők, akárcsak Buchbinder, akik belakják ezt a teret, élővé, rendszerszerűvé teszik. Lassan otthonosan mozognak itt, ismerjük a közösség tagjait, értjük a viszonyrendszereket, és időnként betekintünk egy-egy falubeli életébe, ráközelítünk a csoportkép egy-egy tagjára. *A fényképész utókora* a Buchbinder regénye, az általa készített kép indítja, annak virtuális alakulását követjük, amikor a csoportkép tagjait követjük haza, vissza a társadalmi, ideológiai meghatározottságaikba. A lágérből már nem tér vissza, így műtermét cégtársára hagyja, aki később áttelepül Szlovákiába¹⁷. Évtizedek múlva itt találkozunk újra a történetindító fotóval, a régi limlomnak látszó emlékdarabokkal. Bár Buchbinder Miklós meghalt, munkája vezeti tovább a történetet még ötven éven keresztül.

Lang Sándor rádióműszerész szintén egyedül érkezett haza, a második történetyszálban figyelhetünk rá, de itt már külön emberként tekintenek rá, aki furcsán hasznos tudománnyal rendelkezik, de nem mesél múltjáról, családjáról, akiről nem tudnak semmit, amit mégis, arról mélyen hallgatnak. Mert jellemzően a zsidók elpusztításáról nem beszélnek, ahogy Dohányos fogalmaz, túlhaladott lesz a téma, a bűnösök megnyugtató módon kijelöltettek és megkapták büntetésüket, minket ennél több felelősség ezért nem terhel. Pedig *A fényképész utókora* éppen azt látszik bizonyítani, hogy a felelősség a mienk is, hiszen a korabeli magyar

---

¹⁶ „Pár éve meghalt a legjobb barátja egy asszony miatt. Hogyhogy?, mondom. A felesége volt, azt mondja. Nem túlzás ezt a nő nyakába varrni?, kérdelem, amikor már végigmesélte. Összeakadtam egy feltűnően alacsony fiatalemberrel is, hadarva beszél elég furcsákat. Egy tanyán találkoztunk, ahol mint tapasztalatlan kérdezőt neveltségessé tett egy öreg béres. Gregor nevű, ahogy ettől az emberkétől megtudtam, aki pedig valamilyen Mihály” (Závada 2004: 81–2). Vö.: Závada 1997: 202. Milotát követően Jadviga történetének egy újabb változatát halljuk itt, egy újabb adatközlő szempontjából: Buchbinder, a fotós Ondris barátja, akinek álláspontját a *Jadvigából* nem ismerhetjük, a *Milotában* pedig a családban fennmaradt álláspont érvényesül.

¹⁷ A műterem neve nagyon szépen jelzi a politikai változásokat: Buchbinder és társa, majd Huszár és társa, végül pedig Huszár. Mivel Buchbinderék nem térnek vissza, Huszár Ferenc rosszul érzi magát emiatt, 1947-ben kitelepül, magával viszi a felszerelést, és ott folytatja a munkát.

társadalomra, közbeszédre jellemzően voltak olyan antiszemita, rasszista kijelentések, megnyilvánulások, amelyek hozzájárulhattak a történetekhez.

A második történet helyszíne ugyanaz a tót falu, ahol az első szál is indult, ahol 26 évvel azelőtt a fénykép elkészült. 1968-ban kezdődik Koren Ádámnak¹⁸ és társainak diákcsinnyektől, iskolától, politikai és anyagi helyzetűtől, a párttól meghatározott története. A fotón szereplő személyek unokái válnak a történet főszereplőivé, akik mit sem tudva a múlttól, élnek az Ivanhoe-sorozat, a tévész, az úttörődalok, csillebérci úttörőtáborok és a hajdani fényképészműterem és lakás helyén működtetett írószer- és játékbolt közegében a minduntalan a múlttól meghatározott életüket. Az őrsi gyűlések, a nótafényképezés, rivalizálások és konfliktusok, szerelmek és kudarcok gyermeki küzdelmei kísérik Korén Ádám alakulását VII. osztályos korától az egyetemi éveikig: *Nótafény és biciklisták*. A történetek mögött mindvégig ott kísért a világháború, a zsidóüldözés¹⁹, a besorozgatások, a kulákmeghurcolások, az 56-os események, de olyan történeteként, amelyről senki nem beszél, olyan tudásként, amelyet az apák nem örökítenek át fiaiknak.

Az első eseményszálban a falu helytörténezműként megismert Brezovszky tanár urat senki nem kérdezi, pedig ő tudja a legjobban ebben a faluban, mikor, kivel mi történt. A tanár úr lánya, Nyemcsokné – aki kislányként gyöngybetűkkel másolta le az apja által készített gazdalajstromot, a helyi gazdák birtokairól és tanyáiról – titokban lopja be az úttörő dalok közé a magyar iskolában anyjától tanult helybeli hagyományos szlovák népdalokat. Az öreg Lestyánnának, akit a piactéri fotográfiáról ismerhetünk, Ádám unokája már nem tud szlovákul, „a kettejük közti konyha-szlovák mintha eleve csak az evés témakörére korlátozná a szófukar beszédet”²⁰. A VII. osztályos Ádám 24 évvel a II. világháború után, amikor még ott élnek közöttük az egykori elhurcolt túlélők, azt kérdezi az édesapjától, hogy mi az az elgázosítás, ezek a gyerekek Lang Sándorról úgy beszélnek, mint egy csodabogárról, aki valamilyen rettenetes nagy titkot rejteget, amit nem is értenek pontosan. De azt sem tudják, amit a 40–50-es években a szüleik, nagyszüleik éltek át, a kuláksorsot, a meghurcoltatást, a börtönbüntetést, munkatáborot, a szülők gondosan elhallgatják előlük, igyekeznek megóvni a fiatal generációt a rendszer minden nehézségétől.

A második történetiszál a harmadikba torkollik, amelyben Koren Ádám 1977-ben, egyetemistaként vonatútra indul Nyugat-Európába. Útja során olyan

¹⁸ Koren Ádám megformálásakor Závada nagyon sok életrajzi elemet felhasznál, amelyeket saját életéről interjúkban közöl (a szegedi albérlet, fizikaverseny stb.).

¹⁹ „Mócz elárulta neki az öreg Langról, hogy elgázosították, apám, az egész családját a fasiszták, érted, nézett rá olyan sokat sejtetően, hogy ő nem merete bevallani, hogy nem egészen érti” (Závada 2004: 35).

²⁰ *I.m.* 31.

emberekkel találkozik, akiknek neve az olvasó számára ismerősen hangzik: Adler Viola, Jenő lánya, Dohányos Mihály, László fia, Nyemcsok Évike, Nyemcsokné lánya, Brezovszky tanár úr unokája. Ezek a szerelmek, személyiségek, tapasztalatok formálják Korent. Adler mellett ő a másik olyan szereplő, akinek az érzelmeit, gondolatait, motivációit megismerjük. Ahogy azt már a történetyszál címe – *Érzelmek és iskolák* – is jelzi, a recepció is gyakran kiemeli a Flaubert-regénynek, Koren kedvenc olvasmányának az intertextuális jelenlétét *A fényképész utókorában*²¹.

A diákként megismert Korent felnőttként is ugyanúgy reménytelen szerelmek, alaptalan barátságok, a valakihez való tartozás igénye vezérli. Míg az előző történetyszálban Nyemcsok Évike iránti szerelme határozta meg, addig itt Adler Viola a rajongásig szeretett, de megközelíthetetlen nő. Viola intelligens, művelt nő, Enying felesége, Koren közeledni sem mer hozzá, bár mindig körülötte van, lesi minden rezdülését. A zsidó szakrális textíliákat, szőnyeget, szőnyegmaradványokat kutatja, célja, hogy feltérképezze, ami megmaradt, bár időnként csak rajzok, máskor meg fotók alapján dolgozhat, tanulmánya is jelent meg a témáról.

A zárkózott, tétova Korent érzelmei irányítják, ennek fényében áhítozik szerelemre, szakmai eredményre, elismertségre, miközben alapvető társalgásba sem képes bekapcsolódni, vívódó önelemzésbe és meddő tervezésbe fullad majdnem minden társas kísérlete. Naiv igyekezetében, megfelelési vágyában bekapcsolódik a helytörténeti, ipartörténeti munkálatokba, a hagyományos békési tót házikolbász történetének megírásán dolgozik, később majd jogi és társadalomtörténeti tanulmányokat ír, közgazdasági és szociológiai munkákhoz, kutatásokhoz csatlakozik, de egyikben sem sikerült helytállnia, a falumonográfia terve is kudarcba fullad. A legszomorúbb, hogy „változatlanul renyhe szívvel és munkátlan elmével élte át még a mindent megfordító, roppant csoda idejét is”²².

Mélyinterjúkat készít Adlerrel, útmutatásra jegyzetel, háború előtti folyóiratokat, parlamenti vitaanyagokat tanulmányoz, háború előtti népi írókat, szociográfusokat olvas. Negyven év távlatából Adler emlékeiből az Adler–Dohányos barátság teljesen új képe rajzolódik ki, az első történetyszál teljesen újraíródik a rajongó tisztelet és az emlékezet kegyeletében. Egy életen át tartó családi és kollegiális szövetség, amely csak a hála és a csodálat hangján beszélhető el²³, és így alakul teljesen más történeté a többes szám első személyű narrátor és

²¹ Károlyi 2004.

²² Závada 2004: 406.

²³ „Példa nélküli barátság története rajzolódott ki. Amely egy életen át tartó, egyszerre erős és érzelmes férfi-szövetségből két irányba is kiszélesedve szilárdult még tovább, az egyik a családi összetartozás volt, amely az asszonyok és a gyerekek testvériességére is kiterjedt, a másik pedig kettejük kutatói-kollegiális egybekapcsolódása és egymásra-han-

Adler emlékezése a közös munkáról, a bebörtönzés körülményeiről, helytállásról, segítőkészségről. Elérzékenyülve számol be arról, hogy Dohányos és Mária tanúvallomása mentette meg őt a biztosnak látszó kötélről, hogy Dohányosék milyen szeretetről, helytállásról, segítőkészségről biztosították családját börtönben tartózkodása idején. Azt állítja, a falukutatók – bár először nyilván gyanakodva szemlélték, ami érthető is szerinte – befogadták kutatótársként és barátként egyaránt. Ahogy Muci, Zsófi néni, úgy Adler Jenő is átalakította a maga narratíváját, az eseményeket úgy történetesítette, hogy azok saját életét magyarázhatassák, saját identitását roncsolt történetek révén igyekezett megépíteni.

Koren pedig éppen olyan szemlélője, aki nem látja át a viszonyokat, nem érzékeli, hogy hol van a rögeszméből fakadó torzítás, számára megkérdőjelezhetetlen és egyenrangú az emlékezés, a személyes élettörténet és a fennmaradt dokumentumok, feljegyzések, források. Koren, miközben nagyon erős megfelelési kényszer motiválja, jellemzően nem érti a körülötte történő dolgokat, eseményeket, beszélgetéseket. Bimbó Kálmán a zsidóságot illető politikai kérdésekről beszél Ádámnak, aki „bambán nézett a jókora fekete füstfelhőt kibocsátó autóbusz után, s kénytelen volt bevallani, hogy nem értett ő ebből egy kukkot sem”²⁴. De kutatómunkája, az interjúkészítés folyamata is nélkülözi a szakértelmet, rendszerint épp a lényegét nem érti, sosem tud bekapcsolódni a társalgásba, gátlásos, szorong. Bár a neve éppen a gyökérbe kapaszkodást, a múlthoz, hagyományokhoz való stabil kapcsolódást jelezhetné, valójában ironikusan a név másik vélt jelentését, a kórót erősíti. Ő találja meg a fotót, amelyben összeér a három szál, és egyedül neki lenne esélye felismerni abban a hely, az emberek, az idő mögötti narratív struktúrát.

A 12. fejezetben a szálak összeérnek, a tartalomjegyzék ezt az összefonódást képileg is igyekszik érzékeltetni, a rekonstruálható linearitást az olvasás folyamata minduntalan kizökkenti, a cselekményszálak gordiuszi csomóként fonódnak össze. A szereplők, a tér történet- és szövegközisége kitágítja a zárt struktúrát, olvasás közben a többi cselekményszál, regény és szociográfia teremtett

---

goltsága. De Adler rögtön leszögezte, hogy Dohányosra – mint nálánál idősebb, tapasztaltabb, nagyformátumú tudósra – ő mindig fölnézett, kollégaként és barátként is úgy tisztelte, mintha bátyja lett volna, ezért saját ambícióit is annak szolgálatába állította, hogy László pályája íveljen föl. Elveszett sajnós a gettó-időkben az a bőröndnyi följegyzése, amelynek veleje javarészt bevándorolt hálistennek László műveibe, tételesen ki tudná tehát mutatni, mely passzusok – sőt fejezetek! – alapulnak az ő ötletein, okfejtésein vagy többhónapos empirikus gyűjtésein, túl a közös posztumusz könyvön persze. Hiszen éveken át járták együtt az országot, egy rugóra járt az agyuk, s a háború előtt ugyanúgy óhajtották ennek a szerencsétlen Magyarországnak a fölemelését, mely akaratnak a politikai megjelenítésére persze, alkati okokból László vállalkozott inkább” (Závada 2004: 340–1). Mondja ezt egy olyan életműről, amely nyíltan antiszemita elveket vallott.

²⁴ Závada 2004: 333.

világa aktiválódik. Az egymásba futó szálak – bár látszólag az áttekinthető, célirányos szerkesztettséget sugallják – hangsúlyozzák, hogy a történetiszálak, narratívák, regények és szociográfiák nem választhatók el és le egymástól/egymásról. A teret benépesítő történeteket követően a szociográfia tere már nem lehet mentes a szépirodalmi alkotások (lehetséges) történeteitől, szereplőitől. Az unokák legtöbbször tudatában sincsenek, hogy mely többgenerációs diskurzus részévé válnak, mi az, ami meghatározza sorsukat. Olyan részletes társadalomtörténetet ismerünk meg a generációk révén, ami nem határolható el a *Jadviga párnája*, az *Idegen testünk*²⁵ vagy akár *Kulákprés* világától, illetve ugyanakkor a kor történelmi, társadalmi, gazdasági forrásaitól.

A regény mindig változó elbeszélői észlelői, tanúi, résztvevői vagy elszenvedői az eseményeknek, akik saját nézőpontjuk meghatározottságából illesztik narratív formába az eseményeket. Így mindig több történetmozaikból kell összeilleszteni az általunk kiolvasott történetiszálat. Az észlelésünk mindig korlátozott, szelektív, a történetmesélésünk mindig saját érdekeink, társadalmi, kulturális helyünk által determinált, objektív narrátor nincs, ezért ellentmondhatnak egymásnak, felülírják egymást. A cél mégsem lehet egy végső történet rekonstruálása a különböző darabokból, azok egymásmellettiége nem hozza létre az objektív történelmet.

2. Történetihálóban a múlt

Závada negyedik regénye, az *Idegen testünk* cselekménye olyan történelmi esemény köré épül, amely fordulóponttá vált a 20. századi történelemben, meghatározta a magyar nemzet identitását, azt a diskurzust, ami a nemzetről, a nemzet meghatározásáról ma lehetséges. Ahogy az egyén identitását, úgy a nemzetét is történetek, meghatározó narratívák alkotják meg, legyen az a csodaszarvas, a honfoglalás, Szent István, Mátyás király, Mohács, Rákóczi, Kossuth vagy éppen Trianon története. Ezek olyan erővel, érzelmi töltettel rendelkező önidentifikáló történetek, amelyek a közösség jelképévé minősülnek, olyan narratíva kapcsolódik hozzá, amelynek jól kialakult struktúrája, bejáratott formái, szóképei, stílusa és műfaja van. Szajbély Mihály a nemzeti identitás megformálásának egyik módjaként jelöli azt, amikor a „regionális társadalmak nyomán létrejövő nemzetek a saját történetükön keresztül határozhatják meg önmagukat. A történeteket azonban még meg kell írni, mindenkinek a magáét, azaz formát (formákat) kell adni a múlt alaktalan médiumának, válogatni a hajdani események között, és olyan történetekbe rendezni őket, amelyek láthatóvá teszik a kollektív nemzeti tudat alulról és felülről egyaránt hivatkozható vonatkozási pontjait”²⁶. Olyan narratívák létrehozása történik meg, amely új nemzeti azonosságtudatot

---

²⁵ Závada Pál, *Idegen testünk*. Magvető. Budapest, 2008. 391.

²⁶ Szajbély 2005: 73.

jelentett, amely felváltotta a rendi alapon történő önazonosítást, helyette pedig új alapon működő identifikációt tett lehetővé, kijelölte a nemzet és az idegen ismérveit. Meghatározta, hogy kik vagyunk mi, és kik azok, akik nem mi vagyunk.

Ezek az ismérvek nem eleve adottak, szándékos, irányított konstrukció eredményei, a mi a magyar, mi határozza meg, hogy ki a magyar kérdésekre adott sokrétű válaszok és viták eredményei. Szajbély így fogalmaz: „a nemzet, illetve a nemzeti kultúra nem valamilyen eredendően létező és szervesen alakuló realitás, hanem az értelmiség által mesterségesen életre hívott és életre hívása óta folyamatosan karban tartott fikció”²⁷. Olyan nemzeti narratíva²⁸ jön létre tehát, amely közös identitás kiváltságával jár, közös hagyományt teremt, nemzeti kultúrát, nemzeti önazonosságot, közösséget épít, és ugyanazzal a mozdulattal kirekeszt. Akik ebbe a narratívába nem férnek bele, azok lesznek az idegenek, a mi-n kívüli ti.

Závada az *Idegen testi*nkben az 1940 szeptemberében Erdélyben történelemtől számol be, a kolozsvári bevonulásról, a magyar hatalomátvételtől. Fényképek, filmhíradók felvételei, tudósítások, élménybeszámolók sokasága örökíti meg az eseményeket: a Magyar Királyi Honvédség dicsőséges bevonulását²⁹, Teleki Pál miniszterelnök köszöntőjét, Horthy Miklós kormányzó ünnepi beszédét, a magyar lakosság ünneplését. Ezeket a beszámolókat erős érzelmi töltet, az öröm, a dicsőség és az elégedettség hangja, felkiáltó mondatok sokasága, patetikus hangvétel, túlzó és eufemizáló láttatás, nagy lendületű, közhelyes megfogalmazások sokasága jellemzi. Ugyanez hagyományosan a magyar történelemkönyvek ikonikus eseménye, amelynek narratívája rendszerint a jövőbe látás rezignáltságával és nosztalgikus patetikusságával szól.

Hayden White azt állítja, hogy egy esemény önmagában nem hordozza az értelmezését, elmondása, történeté alakítása során kell megtalálnunk azt a formát, műfajt, hangnemet és narratív struktúrát, ami majd értelmez, befogadhatóvá,

---

²⁷ Szajbély 2005: 75.

²⁸ Szajbély nemzeti narratívának nevezi a nemzeti történelem, irodalom, művészetek, népi hagyomány és kultúra elemeit, amelyek a közös múltat, tudást átörökítik az utókorra, „erősítve így az eredetközösség és a közös tradícióban megtestesülő kontinuitás tudatát” (Szajbély 2005: 77).

²⁹ „Kolozsvár felett is megvirradt a szabadság napja. A bevonulás napján a város lakossága már a hajnali órákban leplezetlen örömmel készülődött a honvédség fogadtatására. Végre feltűntek a magyar katonák! Tomboló lelkesedéssel, virágosöbön fogadták az első honvédeket. Szünni nem akaró örömmámorban üdvözölték az egymás után érkező csapatokat. Délutánra sötét felhők tornyosultak Kolozsvár felett, és csakhamar megnyíltak az ég csatornái. Hosszan tartó, hatalmas zápor zúdult a bevonuló csapatokra és a díszbe öltözött lakosságra. A nagy örömben azonban senki sem törődött az időjárással. Bőrig ázva is mindenki a helyén maradt, és lelkesen éltette a magyar honvédséget.” Korabeli felvétel, Kolozsvár, 1941. szeptember 11., a Magyar Királyi Honvédség dicsőséges bevonulása. Forrás: <http://www.youtube.com/watch?v=qasEPtZj1kQ> (2013. 08. 29.)

megerthetővé teszi az emberek számára. Bár egy esemény a perspektívától függően nagyon sokféleképpen elmondható, hiszen a szelekció, a kiemelés és a kihagyás játéka akár egymásnak ellentmondó történeteket is létrehozhat úgy, hogy az eredeti tényeknek egyik se mondjon ellent. Závada éppen ezt teszi az 1940-es eseményekkel, éppen azzal döbbsent meg, hogy nem alkalmazkodik a hivatalos változathoz, felülírja a kanonizált narratívát, más stílusban, más hangnemben, más műfajban mondja újra azt. Závada regényében a paródiáját³⁰ látjuk a fenti narratívának, ironikusan, gúnyosan mutatja a magyar történelem identitást és nemzetfelfogást meghatározó pillanatát. Visszacsengenek az ismert szólamok, ráismerünk a fotókról, felvételekről ismert díszbe öltözött honleányokra, a díszes seregszemlére, az üdvözlőgásra, a népi-nemzeti-magyaros viseletekre, az örömnep önfeledt eufóriájának megjelenítésére, Teleki és Horthy személyiségének jelentőségére – Závada intertextusként, szó szerint vagy utalásosan megidézi ezeket a közismert forrásokat, narratívákat. Amit az *Idegen testünkben* olvasunk, az mégis gyökeresen más.

A kolozsvári bevonulás, az odafelé utazás eseményeit Urbán Vince újságíró tudósító beszámolójában olvashatjuk. A kanonizált narratívával szembenő, azt megkérdőjelező, felülíró narratíva ez, amely provokatívan demitizál. Amit a felvételek és korabeli beszámolók az ünneplőbe öltözött lányokról, a virággal köszöntésről írtak, az elcsépelett szóvirágok, miszerint Erdély visszatért az anyanemzestesthez, az itt ironikus ellentétébe fordul nagyon erős kontrasztot teremtve a hagyományos és a posztmodern narratíva között³¹. Tabudöntögetés, a magyar történelem identitásformáló részleteinek gúnyos láttatása érvényesül az 1940. szeptember 16-ai események leírásakor is, felismerjük a patetikus szófordulatokat, amelyekből hemzseg a korabeli sajtó, a tudósítások zöme. Ezek paródiáját hozza létre Urbán Vince, aki több figyelmet fordít a kisereglett tömeg ruházatának leírására (a polgárság a legkevésbé viseltes öltönyét, míg a régi nagy erdélyi családok elszegényedett sarjai naftalinból kivett díszmagyar zsinóros mentét, illetve ódon udvarházi asszonyruhákat viselnek), az utcák, a tér ünnepi hangulatának bemutatásának neveltségessé tételére³², a kormányzó, Teleki gróf úr

³⁰ Linda Hutcheon posztmodern paródia fogalmát ismerjük fel.

³¹ „Mert esküszöm, még a baszhatnék is csupa magyar máma!, vagy tán épp az a legmagyarabb. A frizurákat ékesítő hajdíszek és virágok színpompája nemzetiszín-pompa, a dekoltázsokban a bimbók fésülése csupa kokárda-szirombontogatás, de még a combot-fölvillantóan libbenő szoknyák is akárha szélfúttá lobogók hármass hullámaikat vetnék, mert ma éjjel minden mámoros üzekedés egy-egy anya-nemzestest öle-közepibe röpít. Ámde ha hongyarapításunk talpasai közül olyan hódítót veszünk, ki a testnek a testre szabott hódolatából mégse ragadhatja meg a maga kézzelfogható porcióját, hát annak baszdühe is mindigre magyar düh marad” (Závada 2008: 16).

³² „A Bánffy-kastély a hajdani korokból gyűjtött öntudatával magasodik a tér fölé, hisz megkopva ugyan, de rendületlenül várta ki, míg most visszatérhet, akárcsak Erdély

öltözetére, mint annak beszédére, amelyet Horthy tiszteletére mondott. Nem elhanyagolható a Kassára fehér lovon díszszemlére vonuló Horthyról festett ironikus kép sem³³. A legmagasztosabb pillanat és az alantas, vulgáris tartalom úgy kerül egymás mellé, hogy groteszk módon teszi nevetségessé azt a pátoszt és fennkölt nemzeti érzést és diskurzust, amit a téma hagyományosan megkövetel.

Mindez persze kimarad a beszámolókból, a tudósító szelektál az események közül, csak az lehet része annak, ami illeszkedik a kiválasztott műfajba, hangnembe³⁴. A tudósítás olyan narratívát hoz létre, amelybe csak a sajtó termékeiben elmondható eseménydarabok kerülnek bele, „de ilyesmiket mégsem írhatok bele”³⁵, szól ki Vince írás közben a szövegéből. Ez éppen azáltal válik hangsúlyossá, hogy láttatja, majd erős mozdulattal kihúzza az olvasókra nem tartozó részeket, kimarad a kormányzóról és a miniszterelnökről festett szatirikus portré. Hogy más helyen meg éppen az kerüljön bele, amit nem ő, hanem politikai érdekektől, ideológiáktól meghatározott elvárások íratnak le: „Beszél tehát egy ember, aki épp elégszer látott már veszélyt és napsütést, háborút és békét, s ki arról tesz most jelentést – na, ezt sem én találtam ki, hanem így kaptam –, hogyan építette a megnagyobbodott, országgá gyarapodott, hatalommá erősödött hazát, s hogyan épült ez az ő vezetésével”³⁶. Miközben igazodik hozzá, nevetségessé is teszi az elvárt patetikus hangnemet. Az események megélése és annak narratívákba (írása) összefonódik Urbán Vince esetében („egyfolytában írom is, amit más csupán megérez”³⁷), válogatja és szerkeszti a megírandó, elmondható, az olvasók, esetleg Janka érdeklődésére számot tartó történetdarabokat. Már az események

---

fővárosa maga – vagy mint nemes lakói, kik ellenálltak a megszálló regáti románságnak. Melynek az volt állítólag minden becsvágya, hamvába holt kívánsága, hogy kapcsolódhassék a magyar arisztokratákhoz és patríciusokhoz, de csak kínozni és sarcolni tudta őket, meghódítani soha” (Závada 2008: 33).

³³ „Két éve, Kassán fehér lóhátról celebrálta a hódítás parádéját, s hányan de hányan emlékszünk, ahogy megáll a dóm kapuja előtt, elhallgat a fűvőszene, odamasírozik a főparancsnok, és a magas nyeregbe föl jelenti neki, hogy a Felvidék visszatérte alkalmából, miközben szép lassan s föltáróan megemelkedik a kormányzói lófarok, s izgatottan integetni kezd, hogy a díszszemlére összes seregünk, az egész város meg a megye fősorakozott, mire a főméltóságú végbél ünnepélyesen kibontogatja meghökkenően szélesre táguló, fekete tömlőgyűrűjét, s a napvilágra enged türemkedni egyszerre három, majd még további négy könnyed állagú, puhán omló, sárgás növényi salakgolyót, melyek aláhullva sem esnek szét, sőt, a maguk jelentőségében tartósan párállanak a kockakövön a környező néma csendben” (Závada 2008: 34).

³⁴ „De ezt ugye nem írta, édes Icuám?, hát persze, hogy az olyan hétpróbás gyorsíró, mint maga, meghegyezi addig ugyebár szépen a ceruzát...” (Závada 2008: 34).

³⁵ Závada 2008: 35.

³⁶ Závada 2008: 34.

³⁷ Závada 2008: 16.

története egy folyamatos narrativizálással fonódik össze, az az értékes tapasztalat, ami megírható, amire a budapesti közönség kíváncsi lehet, legyen az a Kolozsvár felé vezető út, szabotázs-akció gyanúja, Ady-anekdota, bevonulás, ünneplés.

Korlátozott látószögű elbeszélői nézőpontból – hiszen más nincs is – láthatjuk az eseményeket, maga Urbán Vince is méltatlankodik amiatt, hogy éppen ő, aki a magyarságot ezen eseményről tudósítani hivatott, a legtöbb esetben nem is látja a legfontosabb történéseket, nem jut fel az emelvényre, nem hívják meg a fontosabb estélyekre, eseményekre, nem utazhat a megfelelő fontosságú emberek közelében, nem tudja a belső döntések, érdekek menetét. Ebben egyszerre van jelen az abszurd helyzet, hogy éppen az hivatott tudósítani, beszámolni az eseményekről, aki nem is ismeri azokat, nem látja át a viszonyokat, majd pedig ez a narratíva válik hivatalossá, idézhetővé. Ugyanakkor arra is reflektál ez a helyzet, hogy nem rendelkezünk egyébbel, mint korlátozott perspektívával, minden nézőpont óhatatlanul csak egy szeletét látja át a történéseknek. Legyen az szélesebb vagy szűkebb látószög, illetve a döntéshozás makro- vagy alulnézeti, mikroszint. Később a regény szereplői sokszor és sokféleképpen teszik hiteltelenné Vincét, akár azzal, hogy műveltségét, intelligenciáját vitatják el vagy éppen az éleslátását, frusztrált kicsinyessége, nevetséges története és irigysége, behódolása válik dominánssá. Janka, akinek mindvégig a beszámolókat címezi, ezt kérdezi, „Na és amit kihagytál, Vince?, hátha mégis azzal járnánk jobban? [...] a hátoldalról azt olvasnám, amit nem adsz nyomtatásba? Na, de hát nem te vagy az egyetlen kiküldött munkatárs, akinek a szava az én konyháimig elér...”³⁸. Történetek vannak, az elbeszélők válogatnak a rendelkezésükre álló információkból a célközönségnek, a közlés médiumának megfelelően. Vince igazodó elbeszéléséhez képest vannak olyanok, amelyek éppen a kihagyott eseményekre építenek.

Flórián Imre közlése alapján felülírják az Urbán Vince által ismertettet, a hagyományos történetek részét képező narratívát, „abba is avasson be minket, amit nem ír meg az újság”³⁹. A hatalmi mechanizmus közelében mozgó Imre más perspektívát képvisel, mint Vince. És így kapunk egy teljesen új képet a kormány megbízotti posztokra reaktivált „csupa idegbajos, alkoholista és korrup” főtiszttról⁴⁰, a megígért, de meg nem adható tízmillió pengős erdélyi segélyak-

³⁸ Závada 2008: 37.

³⁹ Závada 2008: 252.

⁴⁰ „Csupa idegbajos, alkoholista és korrup” főtisztet reaktiváltak a kormány megbízotti posztokra. Nyíltan meg is lett mondva, hogy ne a képesített alkalmasságra, hanem a megbízhatóságra nézzünk. Most akkor én itt a nagyesküt leteszem, emeli meg a hangját, hogy ez nekik nyílt föl hívás. Ama keringőre, hogy csak tessék, uraim, lehet önkényeskedni – túlkapás?, ugyan már!, romlott, üszkös a mi magyar lelkünk, be van kalkulálva!” (Závada 2008: 22). „A kormány megbízottokról meg csak egy jellemző esetet hadd mondjak, lép Imre máris tovább. Még Biharkeresztesen voltunk – éjszaka fölver valami részeg bagázs. De kifejezetten egy óbégatva handabandázó kompánia, volt abba’ tiszt,

cióról, a bevonulással együtt járó vérengzésről, románirtásról. Míg az erdélyi tisztségviselők feladata a segítségnyújtás lenne, hogy erdélyiek vezessék Erdélyt, ehelyett az önkényeskedés, a megtorlás és a zsarnokoskodás uralkodik. A dicsőséges bevonulás történetének nem szokta részét képezni a szilágyippi 157 román civil kivégzése, Ördögkút kiirtása⁴¹, a bánffyhungyadi görögkeleti román pap és a román csendőr agyonverése, a felsőkazancsi és szilágyperecseni vasgárdisták agyonlövése, az omboztelki tizenkét civil, a pap, férfi, asszony és gyermek fölkoncolása, atrocitások, a bevonulás árnyoldalai, amelyek kimaradnak, mert nem illenek a dicsőséges bevonulás történetébe. Kanonizálatlan történetek ezek, a nemzeti narratíva vállalhatóra, identitásunk részévé tehető, megszépített, ünnepléses patetikussággal megírt változatából kimaradnak ezek (ahogy a kassai vagy szatmári bevonulás sem örvend akkora népszerűségnek, mint a kolozsvári). A történelmi nemzeti narratíva olyan közösségformáló hatással bír, ami meghatározza a közösség magáról, identitásáról, szerepéről való gondolkodását. Ugyanakkor ez az a történet, ami kijelöli a mi határait, ami meghatározza a közösséget, és kijelöli az idegent.

Závada előző regényéhez hasonlóan, de azt továbbírva, itt is váltakozik az elbeszélő identitása, egy bekezdésen, de sokszor egy mondaton belül is módosul – *A fényképész utókorával* ellentétben itt – nem csak a többes számú elbeszélő kiléte változik, az egyes szám első és harmadik személy, illetve a többes szám első személy is váltogatja egymást. Olykor ugyanazt az eseményt is több nézőpontból láthatjuk, váltakozik a külső és belső perspektíva. A leghosszabb, a regényen végigvonuló E/1-ben írott szövegbetét a Gáborné Kulcsár Emma és férjének, illetve fiának levelezése. A katolizált zsidó család levélváltásai szépen megrajzolják

---

rendőr, még civil is. Hogy ők volnának a katonai közigazgatás...” (Závada 2008: 21).

⁴¹ „Elég az hozzá, hogy a faluba való bevonulás előestéjén az egyik csapatszekér, amelyik rosszul tárolt kézigránátot szállít, a rázkódás következtében fölrobban. Futótűzként terjesztjük el a rémhírt: vasgárdisták robbantották fel. Nem csoda, hogy feszült hangulatban érkezik be élbiztosításunk Ördögkútra, az utcákon senki, a község román lakossága a házakba húzódva, semmi fogadás, a házakon fehér zászló. A falu román papja nyilván tiszteletadást akar mégis produkálni, hát harangozni kezdenek. Vesztükre – mert hát mi más volna ez, mint jeladás az elbújt vasgárdistáknak, ahogy előre megmondtuk. Utasításunkra egy altiszt odafut a toronyhoz, és torkaszakadtából kiabálja föl, hogy hagyják abba, de a harangozó nem hallja, nyilván magyarul se tud – csak húzza a kötelet. Emberünk erre többször is fellő a toronyba, mi ezt meghalljuk, és kiabálni kezdünk: Lőnek a románok! A géppuskák is tüzet nyitnak, pánik tör ki, a megrémült lakosság futni kezd az erdő felé, mi pedig felbőszültén vesszük őket sorozattűz alá. Lövéseink azonban az L alakú falu felvégén csoportosuló saját csapataink közé is becsapódnak, ők pedig visszalőnek miránk – azaz mi pedig miránk –, mire mi aknavetőkkkel lőjük szét a házakat, elég sokan bennégnak, a falucska megsemmisül, összesen vagy nyolcvan halott marad. Vagyis nyolcvanan maradunk ott holtak” (Závada 2008: 175).

a magántörténeti szálat, amelyhez hasonló személyes beszélgetést a *Jadvigában* és a *Milotában*, de akár a *Kulákprésben* is láttunk. A munkaszolgálatos férj és az otthon maradt, a divatáru-üzlet gondjait felvállaló asszony gyöngédséggel, évődéssel, féltékenységgel, testi vággyal tele kapcsolatának, az adott társadalmi réteg mindennapjainak, anyagi gondjainak mikrotörténeti perspektívából szemlélt történetét ismerjük meg.

A múlt és a jövő eseményeit legtöbbször a T/I mondja el nekünk, beszámol a szereplők köz- és magánéletéről, családtörténetéről, kapcsolatairól, majd pedig az eljövendő sorsukról: 1940 őszén egy pesti tetőtéri lakásban vagyunk, de állandó az időbeli és térbeli elmozdulás. Bár mindentudó narrátorként beszél, az elbeszélő rendszerint elbizonytalanít a közölt információk helyességét illetően. Hallunk anekdotikus elbeszéléseket⁴², amelyek végén felmerül a kérdés, így volt ez egyáltalán, pletykaszerű történetváltozatok⁴³, amelyek egymást építik le. Időben az események utáni, a cselekedetek, döntések következményeit, a történelmi események további alakulásait ismerő narrátorunk van. Mégsem ismerheti a múltat, mégsem beszélheti azt el a maga objektív valóságában. Akárcsak az előző regényekben a különböző perspektívából megszólaló, egymás szólamait felül- és újrairó, a populáris műfajokat megidéző, önmaguk történetmondói helyzetére reflektáló

---

⁴² „Miszerint – na, hát arról hallottunk-e, hogy Ady Endre állítólag mégse gyermektelenül halt meg. Ráadásul éppen Csucsán tette anyává – Csinszka helyett – azt a bizonyára elég alkalmas termetű cseléd lányt, aki nagymosást járt föl hozzájuk csinálni” (Závada 2008: 74). Adyról több anekdotikus történet, illetve pletyka is megjelenik, köztük az egyik a Weiner testvérek édesanyjával, Cserszegi Laurával történt találkozásáról, amikor az asszony „magának Adynak a legvalóságosabb jelenlétében elszavalja az Új tavaszi seregszemlét. Weiner Jakab sokat hallja emlegetni majd anyjának e nevezetes debütálását, amelynek ő sajnos – lévén csak tizenegy esztendő – nem lehet még személyes tanúja” (Závada 2008: 118). Anekdotikus magyarázata annak is, hogy vehette át Hitler a hatalmat: egyszerűen nem hitték, hogy előfordulhat, hogy nem tartja be a demokratikus játékszabályokat. Raposka (a birodalmi kancellár könyvtárosa) figyelmezteti erre a lehetőségre a németeket, de azok nem számolnak ezzel. A magyar Raposka történelemformáló diskurzusnak része: vátesztudatban tetszelgő kisember (akár a történelem alakulását is megváltoztathatta volna), de a megváltás elmarad (Závada 2008: 81).

⁴³ „Erre 1924 augusztusában kerül sor, és valószínűnek tartjuk, hogy köztük ezen a nyáron történik meg minden, noha mi ezt már Imre elutazása előtt is szélteben-hosszában híreszteljük – mint voltaképp egy kiskorú lány megrontását. Föl lehetne éppen vetni, milyen alapon is hozzuk őket hírbe – ha csak azért nem, mert egymás ölébe beleülve nyalják-falják egymást nyilvános padokon és lépcsőkön is, a Károlyi- vagy a Múzeumkertben ugyanúgy, mint a Duna-parton” (Závada 2008: 130). Máshol meg: „...azt pusmogjuk [...] Aki állítólag – de az ilyesmi bizonyára csak rágalom – szívesebben lát férfiakat az élet azon szegletében is, amelyben épp a leghívebben ragaszkodik ama rábólintási szokásjogához” (Závada 2008: 66).

elbeszélők, itt is olyan narrátorunk van, aki nem hisz a tények objektív elmondhatóságában, a múlt rekonstruálhatóságában.

Gyakori a többes szám első személyű elbeszélői forma: mi fosztogatni és gyújtogatni kezdünk, de mint kifosztottak tüntetni vonulunk fel, kivégzünk, utálkozunk, akcióba lépünk, masírozunk, úgy intézzük, elővezetjük, letartóztatjuk, de máskor személyesen is fontos nekünk, hozzákezdünk a felgöngyölítéséhez, de az is lehet, hogy nem hallottunk róla, időnként nem avatunk be valakit, máskor meg mi sem tudjuk. Mi vagyunk azok, akik valamilyen konstruált narratíva, ideológia mentén közösséget vállalunk, annak megfelelően gondolkodunk és cselekszünk: magyarok, románok, zsidók, katonák, áldozatok, nyilasok, összeesküvők, kommunisták és holtak egyaránt. Mindannyian más perspektívát képviselünk, mindannyian másként látjuk ugyanazt az eseményt, ahol mi a győztesek vagyunk, talán vesztesek vagytok ti, de mindenképpen egy adott diskurzusból kirekesztettek.

És kik vagyunk mi, olvasók? Talán éppen arra hívja fel Závada a figyelmet, hogy tudatosítanunk kell, kivel vállalunk közösséget, kinek a narratíváját, ideológiáját tartjuk sajátunknak, kit rekesztünk ki ezáltal. A regényben többször többféle identitással azonosulhatunk egy-egy mondat, történet erejéig. És mindez az események narratív voltára, szövegszerűségére is felhívja a figyelmet: ennyin is múlhat, hogy velük/veletek/velünk vállaljak közösséget, narratívájukat, ideológiájukat valljam, sajátomként, identitásom részeként éljem meg azt, ezáltal pedig érzem meg olvasóként a közösen vállalt eszmék terhét, a narratívák felelősségét.

A regény szereplői egy-egy eszme, ideológia, diskurzus elkötelezettjeként vitatkoznak, ütköztetik álláspontjaikat, ezáltal pedig megteremtik a korszak közbeszédét jellemző mentális térképet. Az események kiindulópontja egy budapesti fényképész műterem, ahol összegyűlnek a fotográfus, Weiner Janka barátai, rokonai, ismerősei. A félzsidó származású, katolizált Weiner Janka, az emancipált, gyermekét egyedül nevelő fényképésznő a vendéglátó háziasszony, akinek kegyeiért versengenek a férfiak, akinek kedvéért vitatkoznak, hadakoznak. Jelen vannak testvérei, a kommunista Weiner Jakab és Weiner Ottó, a homoszexuális református pap, aki később a református egyház embermentő missziós albizottságának vezetője lesz. Jelen van Janka barátnője és unokatestvére a szintén félzsidó és katolizált Gáborné Kulcsár Emma kisfiával, Palcsival, férje, Gábor Dezső Miskolcon teljesít munkaszolgálatot. A sváb-osztrák származású Flamm fivérek is megérkeznek, előbb Flamm Johannka, a filozófiai műveltséggel rendelkező, írói ambíciókat dédelgető, pángermán elveket valló legkisebb fiú és bátyja, Janka egykori szerelme, Jakab egykori iskolatársa, Imre, aki családnevét Flóriánra magyarosította. Flórián Imre alezredes, majd később ezredes a Ludovika tiszti akadémia elvégzése után Teleki mellett tölt be politikai funkciót, „a revíziós diplomácia kulcsembere”. Később csatlakozik az unokatestvér, a sváb-osztrák-szász származású Urbán Vince újságíró. Érkezik az egykori birodalmi könyvtáros, Raposka Károly feleségével, a szintén félzsidó Sárival. A nagy társasághoz csatlakozik Futár Endre, az éppen Ferenc József-díjjal kitüntetett író és felesége,

Anikó, aki a későbbiekben külügyminisztériumi tisztviselő, illetve Iharos Bálint újságíró, aki szerint a magyarság hivatott arra, hogy a szomszéd nemzeteket összekösse, a követendőkre rávezesse, s őket egy magasabb egységbe fogja⁴⁴. A társaságba újként érkezik Dohányos László falukutató.

Dohányos, a feltörekvő, pantallós parasztvezér, ahogy Sári nevezi, ugyanakkor szociográfus, kutató, népi író, „aki leleplező gazdaságföldrajzi adatok segítségével emel szót az övéért”. *A fényképész utókorának* egyik kulcsszereplője, az Erdei Ferencről mintázott falukutató-politikus alakja köti össze a két regényt, az *Idegen testünkben* olyan jeleneteket mutat fel, amelyek éppen kimaradtak (vagy éppen ki sem maradtak, hanem már olvastuk) az előző regényből. Amíg *A fényképész utókorában* csak mellékszereplőként, név nélkül ismertük meg a legbölcsebb régi szeretőt, akihez Dohányos mindig visszatér, ha egyik politikai hatalmi berendezkedés megy, a másik jön, ha kétségbe van esve, ha tanácsra, gyámolításra, esetleg szembesülésre vagy gyónásra van szüksége, hogy a régi szerető a lemondást tanácsolja, ő meg aztán mindig visszatérjen a miniszteri székhez. Ezen szeretőről most kiderül, hogy Weiner Janka személyében már ismerjük. Ugyanannak a történetnek most egy másik szereplője kerül középpontba, és nézzük meg életének, kapcsolatrendszerének, viszonyainak alakulását. Míg *A fényképész utókorában* Gerle Mária, a feleség szerepe dominál, a szerető pedig csak vissza-visszatérő elem, addig itt a feleség válik mellékes vonallá.

1940 szeptemberében a hajnalba nyúló beszélgetés nyújt kiindulópontot az időbeli és térbeli elmozdulásokhoz, az ott lévők múltját, jövőjét (gyakran feltételes módban) beszélnek el ezek a kitekintések, ezáltal a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedően látunk bele az eseményekbe. A műterem egy ideológiai vita színhelye, ahol mindenki a saját maga eszméi közösségének elveit, nézeteit, ideológiai állásfoglalását fejtegeti, történelmi beszédregénynek is nevezik emiatt az *Idegen testünket*. Mindannyian hordozzák magukban a következő évekre meghatározott életutat, hogy kiből lesz „a nemzetvesztő nyilas propagandagépezet vezető munkatársa”, kiből lesz kommunista vagy kisgazdapárti és kiből „parasztpárti, ám titokban kommunista” miniszter. A korabeli társadalom közbeszédére jellemző minden álláspont, szélsőséges és centrista politikai ideológiák képviselői egyaránt jelen vannak, saját érvrendszerüket fejtegetik, talán nem is meggyőzni akarják egymást, hiszen mindannyian tudják, hogy mit gondol a másik, sokkal inkább saját ideológiájuk érvényességét hirdetik. Itt még a pártállástól és nézetektől függetlenül beszélhetnek a felvetett témákról a csülkös bableves mellett, azzal azonos fontossági szinten tárgyalhatóak, itt még beszélhet egymással a szélső bal és a szélső jobb képviselője, az antiszemita náci elveket valló és a baloldali zsidó.

---

⁴⁴ Závada 2008: 185. Iharos Bálint eszméi Jászi Oszkár Duna-menti népek konföderációjának elméletét idézi.

Miközben ezeket a vitákat, a jól felépített érvrendszereket, elvi és gyakorlati kérdésekről, háborúról, nemzetekről, az országról, a revízióról kifejtett véleményeket hallgatjuk, valójában a korabeli írások, esszék, sajtóanyagok sorai köszönnek vissza, ami a háború előtti, alatti és utáni közbeszéd alapját képezték⁴⁵. A szemünk előtt megelevenedő eszmerendszerek a 20. század első fele magyar társadalmának gondolkodástörténete, tudatosul, hogy ezek a mondatok, gondolatok elhangozhat-tak/elhangzottak pár évtizeddel ezelőtt. A szereplők nem öltöztetük, nem annyira jellemük, sokkal inkább származásuk és elveik alapján vannak jelen a műben, sokkal inkább az határozza meg őket, hogy kivel vállalnak közösséget. De egyik sem győzedelmeskedik a másik fölött, egyikről sem tudjuk meg, hogy jobb lenne, mint a másik, az intertextusként beemelt náci, antiszemita, xenofób szövegek a liberális eszmék, a népi törekvések és a szélső baloldali irány egymás mellé kerül, és nincs egy felső erő, egy narrátor, egy felső akarat, ami igazságot szolgáltatna. És ennek a feszültsége, a történelmi események, a jövő ismerete azzal szembesít, hogy ezek az emberek, akik a legtermészetesebb módon fejtik ki elveiket, akik a műtermi lakás kellemes hangulatában társalognak, elveikkel, közösségvállalásukkal milyen elfajult cselekedetek részesei lesznek.

Janka számára a revízió, amiről csak jót, csak szépet illik mondani (még ma is) eddig csak negatív következményekkel járt: „erre a revízióra, vagy hogy mondják újabban ezt a rémálmot”, hiszen együtt járt a zsidótörvényekkel, a háborúba való belépéssel, visszaélésekkel, az izraeliták üldözésével, a fajvédelmi alapon újjászervezett sajtó, magyarságvédelmi, faji szempontok érvényesítése a közintézményekben. Jakab, aki nyíltan kommunista beállítottságú, a vacsorán így nyilatkozik: félre kell tenni ezt a huzavonát, határtologatást, össze kell fognunk a csehekkel, szlovákokkal a németekkel szemben, ehhez pedig a munkásságot kellene aktivizálni. De a németellenesség a sváb származású Flórián Imrét is jellemzi, aki (Telekivel együtt) attól fél, hogy lezülünk, a németek vazallusává váltunk (mi magyarok). Ők képviselik azt a németellenes, háborúellenes álláspontot, amelyet a 39-ben megjelent *Szürke könyv* is, ez azt állítja, hogy Németország gazdaságilag és katonailag is fölkészületlen a háborúra, veszteséggel járna Németország oldalán hadba lépni. Ahogy már sokszor, itt is felmerül a gyanú, de ugyan ki tudhatná, mi az igazság, hogy Teleki áll a könyv mögött, marad hát a pletyka, a sejtés és külön-

---

⁴⁵ „Ehhez rengeteg szöveget olvastam, és kiválasztottam a legalkalmasabbakat erre a célra. Ismertebb és kevésbé neves emberek mondataiból aprítottam bele főleg írott szövegeket, de vannak följegyzett beszédek, levelek, naplóföljegyzések, viták, régi cikkek... Ezek tehát előre megfontolt szándékkal elkövetett tudatos, válogatott idézetek, beépítve úgy egy figurának a szövegébe, mintha az természetesen jönne ki a száján, holott nagyon tudatosan helyezi el az ember a figura szájába azt a nyilat, hogy az aztán röpjön, és el is találja azt, amit én akarok. Sokat olvastam ehhez a regényhez, nem is azért, hogy történeteket gyűjtsek, hanem mondatokat” (Dömötör 2008).

bőző történetváltozatok. A háború alatt aztán egyesek zsidókat üldöznek, mások menekülnek, meghalnak, megint mások zsidókat rejtegetnek, mentenek (Weiner Ottó, Janka, Emma, Futár Endre). Fontos szálát képezi a regénynek a református egyház szerep(nem)vállalása a zsidók megmentésének ügyében, csak titokban tett halvány lépések a zsidók megmentéséért, de hivatalosan nem volt ellenzője, nem szólalt fel az antiszemitizmus, a zsidók üldözése ellen⁴⁶. Závada elmondja, hogy valós tény történetét igyekszik megfogalmazni, az egyház szerepét többször megkérdőjelezték, újratárgyalták, valójában pedig nem alakult ki erről közismert és elfogadott változat. Závada a regénybeli történet megalkotásához egy fiatal pap nézőpontjára, narratívájára alapoz⁴⁷.

Ahogy haladunk az eseményekkel a világháború vége és a kommunista hatalomátvétel felé, egyre kevésbé lehetnek jelen a karakterek, előtérbe kerülnek a történelmi események, adatok, ez hangnembeli, stílusbeli váltást eredményez a szövegben, lassan eltűnnek a szereplők a lecsupaszított közlések mögött. A háború borzalmait, veszteségeit követően pedig jön a tisztogatás, a baloldali pártok semmibe veszik a demokratikus együttműködés szabályait, kommunista hatalomátvétel, megindul a reakció elleni harc, a rendszerellenes vagy annak minősített személyek üldözése, kivégzése (kulákok, jobb oldal, svábok, nyilasok stb.), a szereplők fokozatosan kiíródnak a regényből: meghalnak, eltűnnek, el kell hallgatniuk. Emmát a nyilasok lövik le, Johannkát⁴⁸ kötél általi halálra, Flórián Imrét

⁴⁶ „Utóbbiak képviselőjében deputációt menesztünk majd az elnökhöz, hogy a konvent ugyan állítsa föl már embermentő szolgálatát a származásuk miatt üldözött – holott kitért s egyházunkba befogadott – hit testvéreink megóvása végett” (Závada 2008: 163). „Mégpedig hogy a missziós albizottság ugyan legális formáció lesz, ám olyan szervezeti keretet jelent, amelyben – és miszerintünk itt ugrik a majom a vízbe – a valódi tevékenység köre, azt mondja, igények és lehetőségek szerint bővíthető. Amely bővítés pedig a segédlelkész úr belátására lesz bízva. Ám úgy kell mindig eljárnia, hogy kerülje az illegalitás látszatát, érti-e Weiner. Mert miközben szabad kezét kap, tudnia kell, hogy a konvent csak azokért a szolgálatokért vállal felelősséget, amelyeket a missziós albizottság szabályzatában felsorol és hivatalosan bejelent. Ettől függetlenül Weiner tehát, ha képes rá, csinálja csak, amit jónak lát, ám a következményeket saját magának kell viselnie. A legtöbb, amit érte az egyház ilyen esetben megtehet, hogy nem indít ellene fegyelmet, bár előfordulhat, hogy adott esetben ettől sem tekinthet el” (Závada 2008: 167).

⁴⁷ „Egy Éliás József nevű fiatal pappal készített interjúból dermesztően őszintén derült ki, hogy hogy álltak ehhez az ügyhöz hozzá egyházi felettesei. Leginkább úgy, hogy ne is vegyük észre, próbáld meg, de ha lebuksz, akkor mi nem vállalunk felelősséget érted. Rendkívüli gyávaság, félelem, irhamentés van ebben...” (Dömötör 2008)

⁴⁸ Kémkedést vállal, a baloldaliakkal szemben szervezkedne, valójában pedig az ÁVH embereinek dolgozik. A tárgyaláson magára vállalja a bátyja által írt memorandumot (itt egy kicsit Baradlay Jenő támad fel benne), majd kötél általi halálra ítélik „nemzetvesztő nyilas propagandagépezet vezető munkatársaként elkövetett háborús bűnök”, illetve a „köztársaság elleni összeesküvés, kémkedés, hazaárulás” vádjával.

pedig tíz év letöltendő börtönbüntetésre ítélik, Urbán Vincét (a röpirat miatt) az oroszok elviszik, sosem látják többé, de Dohányos – amint tudjuk – hatalmon van, mindig, minden körülmények között, bár segíteni nem tud, vagy éppen nem akar. Mindenki megszenvedti azt a sorsot, amely nemzetisége, vallása, politikai beállítottsága, ideológiája, közössége mentén neki kijut, és eszünkbe jut Urbán Vince kérdése: „tudsz-e te nekem arra felelni, hogy a saját hazánkban élünk-e?”⁴⁹.

A háborút követően a szereplők többsége – bár csalódott és kiábrándult – ugyanazt vallja elvi kérdésekben, mint a háború előtt tette, a leglátványosabb pálfordulás Flórián Imre esetében látszik. Závada szerint nem volt meglepő az ilyen váltás a korban, rengeteg dokumentum, életsors bizonyítja ezt⁵⁰. A háború előtt a liberális eszmék mentén mindig szembe ment Johannka antiszemita felfogásával, ehhez képest a háború után – bár a kisgazdapártnak tagja – a Magyar Testvéri Közösség⁵¹ tagja lesz, amely fajvédelmi okokból, kommunisták nélküli koalíciós kormány megalakulását célozza meg. A Magyar Testvéri Közösség magyar érzésen alapuló szervezet, amelynek összetartó eszméje, hogy Magyarországot meg kell óvni és meg kell tisztítani az idegen elemektől. Rákosi Jenő irodalmár nevéhez kötik, a Honszeretet Egyesület ernyője alatt működött, folyóirata is volt, a Magyar Élet. A sejtyszerű hálózat, titkos közösség tagjai csak férfiak és csak (apai nagyapáig visszamenően) magyarok lehettek. Szerkezetéről, létezéséről csak nem létező mondatokból, ki nem mondott állításokból tudunk, „ha mindennek egyáltalán bármi köze is van a valósághoz.” 1946-ban a közösséget leleplezték, tagjait bíróság elé állították és elítélték, az ítélethozás célja pedig leginkább az volt, hogy a kommunista párt ellehetetlenítse és tönkretégye az ellenfelét, a kisgazdapártot.

---

⁴⁹ Závada 2008: 381.

⁵⁰ „Megdöbbsentettek például azok a dokumentumok, amelyek arról szóltak, hogy a háború idején a fasizmussal való aktív szembefordulás számos esetben egyáltalán nem zárta ki, hogy az így cselekvők alapvetően rasszista módon gondolkodjanak. Például faji alapon voltak németellenesek, ezért lettek antifasiszták. Ez az ő esetükben rasszista észjárásba ágyazódott be, amely egy adott pillanatban akár nemzetiségellenességbe, akár zsidóellenességbe fordulhatott át. Más kérdés, hogy amikor deportálások idején emberéletek kerültek veszélybe, ők egy időre félretették addig „egészséges antiszemitizmusnak” tekintett ellenérzéseiket. Amikor viszont lezajlott a háború, és visszatértek a légerekből, akik visszatértek, akkor ezek a korábbi antifasiszták ismét faji alapon kezdték bírálni a számukra visszatetszőeknek tűnő jelenségeket. A regényemben így gondolkozó Flórián Imre alakjához valóságos életutakból vettem a mintát” (Mátraházi 2008: 445).

⁵¹ Papp István történészként elemzi nagyon részletes és alapos tanulmányában Závada forráshasználatát, hitelességét (bár ő is elismeri, hogy regényként nem ez az elsődleges szempont). Beazonosítja Závada fő forrását, ahonnan a legtöbb (időnként szó szerinti) intertextust a szerző átemelte munkájába (Papp I. 2009).

Idegen test-e az „anyanemzetestől”, az „államtesttől” elszakított, majd kis időre visszaadott országrész? Idegen test-e a zsidó, a román, a sváb, a szász és mindenki más, aki nem magyar? Nem lehet félreérteni azt, hogy „Magyarországot meg kell óvni és tisztítani az idegen elemektől”, mert „kevés tehát a magyar, sok viszont az idegen. És örömben az üröm, hogy az elidegenített testrészek visszaszerzése együtt jár az idegen elemek számának növekedésével: „Ahogy gyarapodik édes hazánk anyanemzetteste, úgy szaporodnak a mi drága jó zsidaink is, nagyjából a duplájukra – közülük olyan százezren térhetnek be az ország kebelébe a Felvidékkel, ugyanennyien Kárpátaljával, és százhatvanezren Erdéllyel”⁵². Ezen önmagunk felé irányuló idegenség-érzésünk paradoxonának megmutatásához, ahogy a 20. század egyéb megrázó, az embert önmagától is elidegenítő eseményének felmutatásához igyekezett Závada megtalálni ebben a regényben és az ezt megelőzőkben is a nyelvet, amelyen az események elbeszélhetők⁵³. Regényeiben olyan témákat feszeget, amelyek mindmáig csak az elhallgatottság vagy a kiüresített pátosz szavaiban élnek, legyen az Trianon, revízió, kommunista hatalom, kuláksors. Mindenik regény egy-egy kísérlet, egy megtalált nyelv a múlt elbeszélésére.

Az *Idegen testünkben* Závada a textualizált múlt tudatával, szövegekből konstruál múlt-elbeszélést, különböző stílusú, forráshelyű és célú szövegeket, a köz- és magánszféra írásait teszi egymás mellé, ezáltal egy szöveg-hálózatot hoz létre, a 20. század első fele diskurzusának hálózatát. Az egymással is kapcsolatban álló, egymást befolyásoló, meghatározó, ugyanakkor egymással rivalizáló csomópontok közötti hálózatban képezhető le a 20. század egymás mellett jelen lévő ideológiai, politikai narratívái. Miközben a különböző diskurzusok rivalizálása történik, nincs kijelölt központi diskurzus, sem állandó narrátori pozíció, nincs megfogalmazott értékítélet, csak nézőpontok (de nincs kiemelt nézőpont), saját történetek és igazságok. És megrázó, hogy nincs ítélet, hogy nincs felmentés. Mert nem hihetünk az olvasó (p)ártatlanságában sem, nincs olyan olvasó, akit ne határozná meg saját identitása, felvállalt narratívái, közösségei, kulturális, társadalmi viszonyai. Nincs objektív múlt-elbeszélés és nincs objektív múlt-olvasás sem. Ezért

---

⁵² Závada 2008: 253. Máshol pedig így fogalmaznak: „a roppant országegyesülésnek a beteljesítése során, már elnézést, de korántsem színmagyar nemzettestbe történik a mi behatolásunk. Hát itt vannak mindjárt először is, fogja meg a hüvelykujját Futár – na jó, először a románok, de aztán mindjárt a szászok” (Závada 2008: 252).

⁵³ Lásd: „A huszadik század minimum kínos, leginkább identitásmegsemmisítő totalitarizmustapasztalatával az irodalom is nehezen tudott mit kezdeni – a nyelv, a szókapcsolatok felszabadítása, a zsarnoki tautológiák és üresjáratok, az alávetettek pszeudo-nyelvhasználatának, a nyelvi klisék és szóképek kritikátlan ismételtetésének tudatosítása, megjelenítése és helyzetbe hozása, következményeinek kíméletlen feltárása kellett hozzá” (Selyem 2008).

provokál ez a szöveg, a múlt textusait, ahogy a jelenkori olvasóéét is: tudatosítanunk kell, reflektálnunk, viszonyulnunk a múlt és a saját narratíváinkhoz egyaránt.

3. Összegzés

Kutatásom abból a feltételezésből indul ki, hogy Závada írásait (az is) összeköti, hogy mindenik a múltat igyekszik megragadni, az emberek, az adott közösség, földrajzi egység életét és gondolkodását meghatározó történelmi, társadalmi, gazdasági, politikai vonulatok identitás-meghatározó erejét tárja fel. Mind a *Kulákprés* című szociográfiában, mind szépirodalmi munkáiban a történelem kiemelt szereppel bír, a mikro- és makrotörténelem perspektíváinak, a különféle narratív struktúrák megjelenítései, nem ragaszkodik a hagyományos linearitáshoz és történelmi objektivitás-igényhez, a történetmozaikokból felépülő regények szövegdarabjai vizuálisan és textuálisan egyszerre konstruálnak történelmet. Történelem- és hagyományfelfogásuk felől vizsgálva, a múlt elbeszélésének lehetőségeiként értelmezve a műveket azt láttuk, hogy olyan tágan értett közös térbe és időbe íródo történetmozaikokról beszélhetünk, amelyek identitásformálói egy közösségnek.

Závada regényei tükrözik a 20. század második felében, a történettudományban és az irodalomban végbement szemléleti váltásokat. A múlt elbeszélését narratív struktúráként fogja fel, annak tudatával, hogy a múlt elbeszélései (akár történelmi, akár irodalmi alkotás) konstrukciók, sosem ábrázolhatnak teljesen, hiszen mindig szelekció eredményei, minden írott dokumentum szöveg, amely korlátot szab az objektivitásnak. Az elbeszélte történelem nyelvbe és kulturális diskurzusba ágyazott, a múlt komplex szöveghalmazként érthető, a posztmodern metafikciós történelmi regény pedig reflektál a múlt szövegszerűségére, az elbeszélő szöveg intertextualitására és parodisztikusságára.

A fényképész utókorában azt mutatta be, hogyan válik történelemmé az egykori jelen, hogyan nemulnak el rétegek, amelyek az identitás részét képezhetnék, hogyan szűnik meg a párbeszéd jelen és múlt között. A múlt csak a párbeszédben élhetne, a folyamatos újraértelmezésben, az értő, értelmező újraalkotásban, de erre csak próbálkozások vannak, főhősünk pedig elbukik ezek között. Óriási szakadék tátong jelen és múlt között, a 20. század eseményei után jön az amnézia, hogy aztán (nem véletlenül) még saját jelenünket se élhessük/érthessük meg. Kis és nagy történetek regénye, események, hivatalos és magántörténelmek torlódnak egymásra, a három generációt átfogó ritmikusan visszatérő cselekményszálak fél évszázad történelmét bontják ki, miközben az észleltek, látottak, hallottak beszámolószzerű esetlegességében értesülünk az eseményekről.

Az *Idegen testünk* című regényben olyan mitizált narratíva újrainása történik meg, amely a 20. századi nemzeti identitás alaptörténetévé vált. A jól meghatározott struktúra, hangnem és elbeszélői forma felülíródik, parodisztikus átíráson megy át. Erősen jelen van a rögzült narratíva dekonstruálásának gesztusa, megalakotottságának, részlegességének tudatosítása. Az eseménysor bizonyos részeit

emeli ki a patetikus, nemzeti örömtörténetünk ünnepi pillanatát megörökítő narratíva, másokat – de a történelmi tényeknek ugyanúgy nem ellentmondókat – választ ki az azt dekonstruáló narratíva. A múlt szövegek hálójában képződik, a szövegyszerű történetek egymással kapcsolatban állnak, egymáshoz viszonyulnak, egymással párbeszédet folytatnak, felül- és újraírják egymást. Nincs kiemelt történet, nincs egyedül mindenható változat, hiszen narratíváink, amelyek identitásképző szereppel rendelkeznek, mind konstrukciók, amelyek szelektálnak, egy adott szövegtípushoz és hangnemhez igazodva beszélnek el a múltat. Ennek tudatában kell nekünk a múlthoz a kérdés, az újraértelmező párbeszéd szándékával közelednünk. Arra világít rá, hogy időnként úgy vallunk eszméket, úgy vállalunk elvi és tetteges közösséget, hogy nem látjuk az ideológia veszélyeit, érvényre jutásának következményeit. A 20. század mentális narratívái határozták meg a történelem alakulását, ennek ismerete/felismerése teszi lehetővé, hogy megértsük múltunk, jelenünk diskurzusait.

Závada történelmi írásai mindig az egyénhez szólnak, a múltat a mindenkori jelen felől szólítják meg, akár az egyén hangján, akár egy többes számú elbeszélő hangján születik meg a történet egy-egy újabb narratívája. Dekonstruálja a 20. századi történelem megkövesedett, így elnémult történetrétegeit. Ehhez meg kell teremtenie a történetek nyelvét és hangját, dekonstruáló történelemszemléletében narratív technikáival új utakat jár be. Minden regény felmutatása egy nyelvnek, amely alkalmas lehet a múlt megszólítására, egy hangnak, amely érvényesen beszélhet történelemről, hagyományról.

BUCUR TÜNDE CSILLA

Kulcsszók: hagyomány, szociográfia, 20. század, történelmi felfogás, posztmodern történelmi regény

IRODALOM

- Bán Zoltán András, *Kardal*. Interjú Závada Pállal. Magyar Narancs 2004. 10. 25.
- Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Válogatott tanulmányok II. kötet, 1945–1949*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1986.
- Braun, Peter, *A kultúra és az elbeszélés*. A kultúratudományos narratológiáért. In: Biczó Gábor – Kiss Noémi (szerk.), *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó. Debrecen, 2003. 27–42.
- Burke, Peter, *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*. In: Thomka Beáta (szerk.), *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat Kiadó. Budapest, 2000. 37–53.
- Carr, David, *A történelem realitása*. In: N. Kovács Tímea (szerk.), *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó. Budapest, 1999. 69–84.

- Dömötör Ági, *A szépirodalom már nem tud kedélyeket fölborzolni*. Interjú Závada Pállal. origo.hu. 2008. június 6. Forrás: <http://www.origo.hu/kultura/20080605-zavada-pal-interju-megjelent-az-idegen-testunk-zsidokerdes-antiszemizmus.html> (2013. 08. 30.)
- Elek Tibor, „...hogyan tudod elmesélni” Beszélgetés Darvasi Lászlóval és Závada Pállal. *Bárka* 2002/3.
- Fay, Brian, *Unconventional history. History and Theory* 2002. december 1–6. Forrás: <http://www.historyandtheory.org/authorpdfs/fay.pdf> (2013. 08. 02.)
- Gács Anna, „Isten bizony ezekkel a szavakkal”. Email-interjú Závada Pállal. *Beszélő* 2002/5.
- Gyáni Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény*. Tiszatáj 2004/4. 78–92.
- Hites Sándor, *A történelem és a metafikció az angolszász regényirodalom közelmúltjában*. Forrás 2002/6.
- Hutcheon, Linda, *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*. Routledge, London and New York, 1988.
- Hutcheon, Linda, *The Politics of Postmodernism*. Routledge, London and New York, 1989.
- Karafiáth Orsolya, *A nagyregény művészete*. Interjú Závada Pállal. Terasz 2002. Forrás: <http://zavada.irolap.hu/hu/a-nagyregeny-muveszete>
- Keresztúrszki Ida, „...Megtaláltuk Jadviga párnáját...” Závada Pál regényének recepciója mint a dél-alföldi szlovákok identitását alakító diskurzus? In: Kalla Zsuzsa–Takáts József–Tverdota György (szerk.), *Kultusz, mű, identitás*. Kultusz történeti tanulmányok 4. Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest, 2005. 311–23.
- Kibédi Varga Áron, *Történelem, történet, regény*. Tiszatáj 2004/4. 92–7.
- Kisantal Tamás, *A történetírásban újabban meghonosodott fordulatokról*. In: Uő (szerk.), *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijárat Kiadó. Budapest, 2009. 9–31.
- Kisantal Tamás, *TörtéNet – elmélet*. Gondolatok a történelem nem narrativista elképzeléséről. *Aetas* 2012/1. 198–214.
- Koselleck, Reinhart, *Történelem, történetek és formális időstruktúrák*. In: Thomka Beáta (szerk.), *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat Kiadó. Budapest, 2000. 25–35.
- Márton László, *A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben*. In: Uő: *Az áhítatos embergép*. Jelenkor Kiadó. Pécs, 1999. 235–66.
- Mátraházi Zsuzsa, *Nyugtalanító témákról érdemes írnom*. Interjú Závada Pállal. Könyvhét 2008. augusztus/15–16. szám. 444–5.
- Németh Zoltán, *A történeti narratíva jelentése*. Tiszatáj 2004/6. 73–7.
- Olasz Sándor, „Más idő? Más világ?” Az együttlátás és elbizonytalanítás poétikai változatai az újabb történelmi regényekben. In: Jankovics József (szerk.), „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet. Budapest, 2007.
- Papp István, *A Magyar Közösség ábrázolása Závada Pál Idegen testünk című regényében*. Kommentár 2009/3.
- Rácz I. Péter, *A történeti narratíva poétikai szerepe a mai magyar irodalomban*. Márton László, Láng Zsolt, Háty János és Darvasi László regényei. *Prae* 2000/1–2. 117–56.
- Rakovszky Zsuzsa, *A vadasmártás íze*. Interjú Závada Pállal a *Jadviga párnája* című regényéről. *Beszélő* 1998/5.
- Ricoeur, Paul, *Emlékezet – felejtés – történelem*. In: N. Kovács Tímea (szerk.), *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó. Budapest, 1999. 51–67.

- Romsics Ignác, *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó. Budapest, 2001.
- Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó. Budapest, 2000.
- Rüsen, Jörn, *A történelem retorikája*. In: N. Kovács Tímea (szerk.), *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijarat Kiadó. Budapest, 1999. 39–50.
- Sándor Zsuzsanna, *A szégyen könyve*. Závada Pál mulasztásról és közönyről. Interjú Závada Pállal. 168 óra. 2004/51.
- Selyem Zsuzsa, *Hol a határ? És miért meséli el a „mi” 2008-ban az 1940-es második bécsi döntést Závada Pál Idegen testünk című regényében?* Korunk 2008/11. 94–100.
- Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a világos utáni magyar irodalomban*. Argumentum Kiadó. 2005.
- Szélpál Livia, *A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe*. Aetas 2007/1. 135–46.
- Szélpál Livia, Sommersby, avagy Martin Guerre visszatérése a történelem és film kapcsolatának tükrében. Aetas 2010/3. 172–84.
- Szilágyi Zsófia, *Méhraj galamb alakban*. Závada Pál: *Milota*. Bárka 2002/6. 115–21.
- Szirák Péter, *Szóval nehéz*. A magyar prózáról 2001 júliusában. Bárka 2001/5. 53–71.
- Szirák Péter, *A másolat-lét mesterkedései*. Megjegyzések a posztmodern elbeszélő prózáról. Alföld 2003/2. 58–67.
- Tódor János, *A szociográfiától a regényekig*. Interjú Závada Pállal a *Jadviga párnája és Milota* keletkezéstörténetéről. 2005. május 30. Forrás: <http://zavada.irolap.hu/hu/a-szociografiatol-a-regenyekig>
- Toldi Éva, *A múltreprezentáció lehetőségei*. A történelmi regény a kilencvenes évek magyar prózájában. Híd 2007/8. 52–63.
- Veyne, Paul, *Sem tények, sem geometriai létező, hanem cselekmények*. In: Thomka Beáta (szerk.), *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijarat Kiadó. Budapest, 2000. 65–80.
- Vincze Hanna Orsolya, *Tények és toposzok a történelemírás narrativista elméleteiben*. In: Gagy József (szerk.), *Emlékezet és kommunikáció. Narratívák az egyéni, a társas és a közösségi identitás teremtésében*. Scientia Kiadó. Kolozsvár, 2007. 57–66.
- White, Hayden, *A történelem terhe*. Osiris Kiadó. Budapest, 1997.

TRADIȚIE ȘI ISTORIE, DIN PERSPECTIVA *NOASTRĂ*

(Rezumat)

Romanele lui Závada se reflectă asupra schimbărilor de viziuni, care au avut loc pe tărâmul științelor istoriei și ale literaturii. Povestirea trecutului Závada îl concepe ca pe o structură narativă, ținând cont că aceste povestiri ale trecutului (putând fi opere literare sau istorice), sunt construcții, de aceea nu au tăria de a putea reda în totalitate trecutul, fiind numai, și întotdeauna rezultate ale unor selecții, astfel fiecare document arătat nouă, este un text, care poartă în sine și limitele obiectivității. Scrierile istorice ale lui Závada întotdeauna au în vizor individul, trecutul este abordat prin prisma prezentului, fie prin glasul individului, fie prin glasul unui narator plural prin care se naște câte o narativă nouă a povestirii. Scrierile deconstruiesc straturile fosilizate, și astfel amuțite ale istoriei secolului al 20-lea. Pentru acest lucru trebuie să fie creat o limbă și un glas al istorisirilor, prin conceptul istoriei deconstructibile, prin narativele tehnice, și astfel pășește pe drumuri noi. Fiecare roman este o prezentare a unei limbi, care poate fi potrivit pentru a se adresa trecutului, a unui glas, care poate vorbi cu valabilitate despre istorie, tradiție.

Cuvinte cheie: tradiție, sociografie, secolul 20., concepția istoriei, tratarea istoriei, romanul istoric postmodern, proceduri narative.

TRADITION AND HISTORY AS *WE* SAW THEM

(Abstract)

Závada's novels represent the changes that occurred in literature and history in the second half of the 20th century. Talking about the past is perceived as a narrative structure, knowing that the stories of the past (historical or literary work) are constructed stories, they do not portray wholly, since they are the result of selection, each written document is a text that lays the barriers for objectivity. Závada's historical works approach the individuals, they look at history from the point of view of the present, this is done through the voice of the individuals, or through the voice of multiple narrators and in the end the narrative of the story is born. He deconstructs the fossilized, thus dumb stories of the 20th century. For this he must construct the language and the voice of the stories and through all these he discovers new paths. Each novel stands for a language, which can be perfect to approach the past, a voice which can validly talk about history and tradition.

Key words: tradition, sociography, 20th century, perceiving history, -dealing with, postmodern historical novel.

TANDEM

– Az egyszavas idézet –

1.

Az alábbiakban az idézetesség egy nagyon speciális esetéről szeretnék beszélni, arról a vélhetőleg nemcsak ritkán tetten érhető, de talán ritkán is alkalmazott citációs technikáról, amikor egy idézett szövegrész mindössze egyetlen szóból áll. Mindezt régi, 16–18. századi emlékkönyvi bejegyzések kapcsán fogom vizsgálni¹. A bejegyzők jelmondatai, illetve a különféle inscriptiók, inscriptió-részek többnyire valóban idézetek, vagy legalábbis gyakran alkalmazott, mindenki által jól ismert gnómák parafrázisai, úgyhogy tanulmányomban a bejegyzések ezen szerkezeti egységeire fogok koncentrálni². Természetesen elsősorban az „egyszavas” jelmondatokra és inscriptiókra.

Ezek használatáról az emlékkönyv műfajt feldolgozó monográfiájában röviden Werner Wilhelm Schnabel is említést tesz³. A jelenséget részben az arisztokrácia (esetenként egyszavas) címermondatainak („Wappenspruch”) imitációjához, illetve ezzel együtt a lakonikus kifejezésmód divatjához köti, részben

---

¹ Dolgozatom azokhoz a Szegedi Tudományegyetemen folyó kutatásokhoz kapcsolódik, melyek keretében egy interneten keresztül lekérdezhető adatbázist töltünk fel 16-18. századi „hungarika jellegű” emlékkönyvi bejegyzések adataival. Az adatbázis (Inscriptiones Alborum Amicorum; a továbbiakban IAA) internetcíme: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>

² Annak ellenére, hogy a jelmondatok és inscriptiók tényleges funkciója a bejegyzésekben teljesen eltérő. A „symbolum” mindig a bejegyző szimbóluma, bejegyzéseinek (elvben) konstans eleme, mely így természetesen nem is rendelkezik semmiféle „ad situationem” jelleggel, szemben az inscriptióval, mely az album tulajdonosához szóló „üzenet”. Itt jegyezném meg, hogy dolgozatomban (az IAA gyakorlatához igazodva) az „inscriptio” kifejezést, amely egyes szakíróknál egyszerűen a bejegyzés szó szinonimája, ebben a speciális értelemben használom. Erről bővebben ld.: Katona Tünde – Latzkovits Miklós, *Die Poetik der Stammbücher in Queroktav* (Überlegungen anhand der Weimarer Stammbuchsammlung). In: *„swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich”* Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag. Hrsg. v. Márta Nagy und László Jónácsik. Piliscsaba–Budapest, 2001. 289–301.

³ Schnabel, Werner Wilhelm, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*. Tübingen, 2003: 389.

pedig a helyes beszéd („Wohlredenheit”) értelmiségi körökben népszerű retorikai ideáljához. Mondandójának illusztrálására Michael Lilienthal először 1712-ben megjelent tanulmányára is hivatkozik, melyet a kutatás az albumokkal kapcsolatos egyik legkorábbi szakmunkaként tart számon⁴. Lilienthal (szintén rövid) megjegyzése értelmében gyakran előfordul, hogy a bejegyzők egyszavas inscriptiókat használnak⁵. René Descartes például előszeretettel jegyezte be albumokba a „Gradatim”, August Hermann Francke pedig az „αγωνιζεσθε” (‘harcoltok’) szavakat⁶. Mások (folytatja) a „Sursum”, a „Caute”, vagy a „Tandem” szót használják⁷.

Hogy persze mi számít gyakorinak, az meglehetősen viszonylagos. Tény, hogy az albumok egykori tulajdonosai igényes, gondos munkát vártak el bejegyzőiktől, s ahogy az olvashatatlán, úgy a túlságosan kurta bejegyzések árfolyama is meglehetősen alacsony lehetett. Az eddig feldolgozott mintegy 10.000 bejegyzésben 32 alkalommal találkoztunk csupán egyetlen szóból álló inscriptióval, s 35 alkalommal egyszavas jelmonddal, vagyis (nagyjából) minden 150-dik bejegyzés tartalmaz valamiféle „egyszavast”. Ezek zömmel latin, görög vagy héber nyelvűek, s csak nagyon ritkán, s csak a 18. század végén tűnnek fel a vulgáris nyelvű változatok.

Egyszavas jelmondataink, inscriptióink (még ha netán idézik is őket) többnyire forráshivatkozások nélkül olvashatók a bejegyzésekben, s (eddig) zömmel csupán egyszer fordultak elő. A „virtute”, az „aeternitas”, a héber „úîà” (‘igazság’) szavak két-két alkalommal, háromszor a „γρηγοριτε” (‘vigyázzatok’), a héber „éîð” (‘népem’), a „feliciter”, illetve a „patiendo”, ami részben akár a véletlen számlájára is írható. Első pillantásra is látszik azonban, hogy egészen más a helyzet a bejegyzésekben leggyakrabban használt egyszavassal, a „tandem” szóval, mely adatbázisunkban eddig összesen tizenöt alkalommal szerepelt⁸. Ez nem csak az egyszavas inscriptiók előfordulási arányához mérten elképesztően

---

⁴ Lilienthal, Michael, *Schediasma critico-literarium de Philothecis varioque earundem usu et abusu, vulgo von Stamm-Büchern*. Regensburg, 1712. Faximile kiadását ld.: *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*. (hrsg. von Jörg-Ulrich Fechner), Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 11. München, 1981. 239–98.

⁵ „Reperies denique nonnullos brevissimum dictionum et saepe unicum tantum vocem adposuisse.” Lilienthal, 25. (Itt és a továbbiakban az 1712-es regensburgi kiadvány eredeti oldalszámaira hivatkozom.)

⁶ Francke adatbázisunkban jelenleg egyetlen bejegyzéssel szerepel (ez Adam Mittuch emlékkönyvében olvasható), inscriptióként pedig egy rövid, ám mégsem ennyire rövid evangéliumi idézetet használ. Vö.: IAA, 861.

⁷ Lilienthal 25–6.

⁸ A rekordszámok: IAA, 281., 782., 1279., 1403., 1530., 1566., 1969., 2048., 2060., 2101., 3930., 3935., 6225., 8374., 8460.

nagy szám, de nagy számnak tekinthető abszolút értelemben is⁹. Igaz, akad néhány ennél is gyakrabban idézett gnóma az adatbázisban, de az egynél többször előforduló citátumok zöme 15-nél azért jóval kevesebbszer szerepel.

Az egyszavas inscriptiókhoz, jelmondatokhoz persze előfordulási gyakoriságuktól függetlenül is mellékelhetnek forráshivatkozást a bejegyzők. A majdani evangélikus szuperintendens, Elias Fischer egy 1742-ben Késmárkból keltezett bejegyzésében, mely Sztehlo András (ma az Evangélikus Országos Levéltárban található) albumában olvasható, inscriptióként a csupa nagybetűvel lejegyzett „VIVIT!” szót használja, s a dedikációból az is kiderül, hogy Luther Mártontól idézve¹⁰. Nyilván a Luther-rózsára gondol, melynek öt szirmába épp a „vivit” szó öt betűjét volt szokás berajzolni¹¹. A Mezőlaki János emlékkönyvébe bejegyző angol egyetemi hallgató, Joseph Guillim két részből álló, s ezen túlmenően is meglehetősen összetett inscriptiójának első része egyetlen görög szó („αστατουμεν”, ’vándorlunk’). A Guillim által megadott forráshivatkozás¹² ugyan jelen esetben némileg pontatlan, a citált kifejezés nem a 2. Korinthusiakhoz írott levélben található, hanem az elsöben, annak valóban a 4. caputjában, a 11. vers legvégén, de az idézetesség ténye így is nyilvánvaló¹³. A bejegyzés kapcsán különben az is jól megfigyelhető, hogy az ilyen egyszavas inscriptio-részek is szervesen illeszkednek a gyakran több (jelen esetben két) különböző elemből építkező inscriptiók narrációjába. Az αστατουμεν ige által kijelölt bibliai hely (Károli Gáspár fordításában) ugyanis így hangzik: „Mindezideig éhezünk is, szomjúhozunk is, mezítelenkedünk is, bántalmaztatunk is, **bujdosunk is.**” A ’vándorlás’, ’bujdosás’, tehát a ’peregrinatio’ képzetkörének megidézése után Guillim (második inscriptio-részként) egy olyan „Ad Perigrinatorem” című latin disztichonnal folytatja, melyben a peregrinatio immár kifejtetten vallásos tartalmakkal kapcsolódik össze:

„Longinquis fragiles lustras Regionibus Vrbes?
Caelesti* aeternam quaerimus Vrbe domum.”
’Távoleső régiókban romlandó városokat keresel fel?
Az égi városban keressük az örök otthont.’

⁹ Ez a Lilienthal által hivatkozott egyszavasak közül az egyetlen, mely az IAA-ban előfordul.

¹⁰ IAA, 2570. A Lutherre hivatkozó dedikáció szövege: „Hoc B. Lutheri solatio ad continuanda sedulo studia D(ominum) Possessore et omnes Conterra(ne)os Juvenes in Spem erigere voluit.”

¹¹ Csepregi Zoltán szíves közlése szerint a szó egy Luther leveleiben rendszeresen felbukkanó kifejezésben is előfordul („sed Christus vivit”).

¹² „2. Cor. 4. 12.”

¹³ IAA, 1103.

Teszi mindezt Oxfordban, egy hazájától ugyancsak „távoleső régiókba” eljutott magyar peregrinus emlékkönyvébe beírva. Peregrinatio academica és peregrinatio religiosa határainak összemosása természetesen nem túl eredeti ötlet, de a kivitelezés módja egyfajta igényességre vall. Guillim még külön jegyzetet is fűz a (véltetőleg citált) disztichon 2. sorának első szavához (egyetlen szóhoz tehát), egy újabb forráshivatkozást, mely a 2. Korinthusiakhoz írott levél egyik passzusára utal.

A soproni származású Gottfried Graf albumában szintén találhatunk egy forráshivatkozással ellátott egyszavas idézetet, az ugyancsak soproni Matthias Lang tollából, aki 1650-ben Lipcséből keltezte autográfját¹⁴. Jelen esetben azonban nem inscriptióról, hanem jelmondatról van szó. Az „inquiramus” (‘keressük’) szó Lang szerint a Zsidókhöz írott levél 13. caputjának 14. verséből való, s tény, hogy „inquirimus” alakban ott olvashatjuk a Vulgata vagy Théodore de Bèze latin fordításában is, a hivatkozott vers legvégén. Langtól egyébként további két bejegyzést is feldolgoztunk már, de azokban ezt a jelmondatot nem használja¹⁵. A wittenbergi könyvtáralapító és exuláns magyar professzor, Kassai Michaelis György viszont jobban ragaszkodott jelmondatához. Egyszavas görög symboluma („γηγορειτε”) azért fordul elő háromszor adatbázisunkban, mert három (Wittenbergben kelt) bejegyzésében is használja. Az egyiket 1689-ben a szebeni peregrinus, Stephan Hermann albumába, a másikat 1699-ben a szintén magyarországi egyetemista, Johann Fischer, a harmadikat pedig 1716-ban egy német diák (később naumburgi diakónus), Daniel Rosenfeld ma a hatalmas weimari Stammbuch-gyűjteményben található emlékkönyvébe jegyezte be¹⁶. Mindhárom bejegyzésében forráshivatkozást is mellékel jelmondatához, mely valóban Márk evangéliumából, a 13. caput 37. verséből származik, jelen esetben is a hivatkozott vers legvégéről.

Egy kicsit más a helyzet a „feliciter” szóval. Ez – mint már említettem – háromszor fordul elő az adatbázisban, mindháromszor inscriptióként, s mindhárom esetben forráshivatkozás nélkül. Kétszer a wittenbergi egyetem teológia professzorának, Karl Christian Tittmannak 1783-ban és 1784-ben kelt bejegyzéseiben (előbbi Ladislav Bartholomeides, utóbbi az erdélyi unitárius peregrinus, Pákei József ma a kolozsvári egyetemi könyvtárban elérhető albumában)¹⁷. Hogy egy adott bejegyző különböző autográfjaiban ugyanazt a jelmondatot használja, az meglehetősen természetes. Valójában azonban az inscriptiók ilyen jellegű ismétlése sem jelent semmi rendkívülit. Egy híres egyetem híres professzora gyakran úgy tett eleget esetenként nyilván terhesnek érzett bejegyzői

---

¹⁴ IAA, 6141.

¹⁵ IAA, 20., 47.

¹⁶ IAA, 5836., 6375., 175.

¹⁷ IAA, 5908., 4161.

kötelezettségeinek, hogy az ilyen alkalmakra tartogatott típusbejegyzések egyikét bemásolta a felkínált albumba¹⁸. De a „feliciter” szó önálló inscriptióként szerepel Bartholomeides egy bizonyos „Mortczini” nevű bejegyzőjének 1782-ben keltezett autográfjában is¹⁹. Hogy azonban itt a latin nyelv nagy szótárából bárki által szabadon választható egyazon szó többszöri, de véletlen felbukkanásáról van csupán szó, vagy netán valami másról, azt a három forráshivatkozás nélküli inscriptio kapcsán hiábavaló lenne találgatni.

Annak ellenére is, hogy olykor azért akkor is megállapítható valamely egyszavas inscriptio vagy jelmondat idézet volta, ha a bejegyző forráshivatkozás megadásával külön nem jelzi ezt. Ez a helyzet például az augsburgi Szent Anna gimnázium rektora, Gottfried Hecking által lejegyzett „συγκακοπαθησον” (‘túrd együtt a rosszat’) ige esetében²⁰. Ez a szó ugyanis (ebben az alakjában) mindössze kétszer fordul elő a Bibliában, mindkét esetben a Timóteushoz írott második levélben²¹. Egészen biztosak lehetünk tehát benne, hogy Hecking bejegyzésében ezeket a szöveghelyeket idézte meg²², egyszerűen azért, mert egy nagyon ritkán előforduló kifejezésről van szó.

2.

A „tandem” (‘végül’, ‘végre’) szó hat autográfban szerepel inscriptióként, kilencszer pedig jelmondatként az eddig feldolgozott anyagban. Egy bejegyző két különböző autográfjában is használja (jelmondatként), a többiek csak egy-egy alkalommal. Frölich Dávid és Gottfried Graf albumaiban két-két esetben, Masznyik Tóbiás emlékkönyvében pedig négyszer találkozunk vele. Reguli Ábrahám, Adam Mittuch, Sigismund Christian Zech, Ladmóczi István, Bél Mátyás, Nikléczy Boldizsár és Johann Fischer albumaiban csupán egyszer-ször. Legkorábról 1626-ból tudtuk adatolni (inscriptióként), a 18. századból pedig összesen kétszer, 1731-ből és 1752-ből, egyszer jelmondatként, egyszer pedig inscriptióként. Utóbbi funkciójában háromszor teljesen egyedül áll (tehát nem kapcsolódnak hozzá további inscriptio-részek).

¹⁸ Erre számos példát lehetne idézni. Hadd utaljak itt Herman Alexander Röel adatbázisunkban feldolgozott, meglehetősen egy kaptafára gyártott bejegyzéseire: IAA, 388., 541., 1608., 3527.

¹⁹ IAA, 5995.

²⁰ IAA, 9856.

²¹ 2. Tim. 1. 8. és 2. Tim. 2. 3.

²² Valószínűleg a 2. Tim. 1. 8-at. Az egyházatyák legalábbis ezt a verset szokták citálni, pl. Athanasius, Theodorus Studites, Joannes Damascenus, Cyrillus stb. (Ezt az információt Gellérfi Gergőnek köszönöm.)

Egyszer egy három részből összeállított szöveg harmadik elemeként találkozunk vele, Frölich Dávid albumában²³. Itt az első inscriptio-rész egy Plinius levélrészlet, melynek értelmében még a legbölcsebbek is belesnek abba a tiszteletreméltó tévedésbe, hogy azt hiszik, több a barátjuk, mint amennyi barátjuk ténylegesen van²⁴. Ezt egy kötőszó („Interim:”) követi, mely jelen esetben az 1. és 3. inscriptio-rész (tehát a Pliniustól idézett mondat és a „tandem”) közti logikai kapcsolat megteremtéséért felelős, vélhetőleg a ’mindamellet’, ’mindazonáltal’ értelemben, utána egy ma is jól olvasható kettősponttal²⁵. Az inscriptiónak tehát (szokás szerint) most is narrációja van, amely itt új fordulatot vesz, ezt beszéli el végül a „tandem”.

Masznyik Tóbiás emlékkönyvében Adam Christoph Jacobi használja inscriptióként, egy két részből álló inscriptió (látszólag logikus módon) utolsó elemeként²⁶. Az első elem persze valójában nem is igazi szöveg. Az „α/ω” szimbólumról van szó²⁷, a „tandem” ezzel áll párban, ami már önmagában is mutatja jelentésének súlyosságát. Az evangélikus püspök, Lányi Dávid 17. század közepén keletkezett bejegyzésében viszont egy két részből álló inscriptio első elemeként bukkan fel (Reguli Ábrahám emlékkönyvében), egy két sornyi latin versezet előtt²⁸. A mondott versezet szerint a vagyont és a hatalmat gyakran hasznosabb felcserélni az egyszerű élet nyugalmaival²⁹.

Jelmondatként – mint mondtam – kilenc alkalommal fordul elő a „tandem” az eddig feldolgozott anyagban. Gottfried Graf emlékkönyvében például Jacobus Macklier és a soproni Matthias Rauch egyaránt 1654-ben, Strassburgban keltezett autográfjaiban³⁰. Ladmóczi István albumában Jakob Schurz használja (Memmingenben, 1676-ban)³¹, Nikléczi Boldizsár és Johann Fischer emlékkönyveiben pedig nem kisebb személyiség, mint Philipp Jakob Spener (1676-ban Frankfurt am Mainban és 1697-ben Berlinben)³². De Spener jelmondata most számunkra nem a

²³ IAA, 3930.

²⁴ „Etiam prudentissimus quisque honesto hoc in errore versatur, q(uod) plures amicos putat, quam sunt.” Epistulae, III. 11. 9.

²⁵ Az ilyen kötőszavak (pl. „sed”, „ergo”, „et” stb.) valójában nem önálló inscriptio-részek, velük természetesen itt nem is foglalkozom.

²⁶ IAA, 1969.

²⁷ Emlékkönyvekben nagyon gyakran használják, csakúgy, mint a tetragrammatont. Az egyszavasokkal kapcsolatos vizsgálódásaim során ezekkel nem kalkuláltam.

²⁸ IAA, 1403.

²⁹ „Saepius eximia vel opum vel honoris ab arce / Profuit ad mediae sortis cecidisse quietem.”

³⁰ IAA, 1530. és 1566.

³¹ IAA, 1279.

³² IAA, 8374., 6225. Nikléczi emlékkönyvében olvasható bejegyzéséhez ld. a 2. sz. fotót.

bejegyző személye miatt érdekes. Inkább azért, mert a szót mindkét esetben csupa nagybetűvel, minden betű után pontot téve írta le, mint egy hat betűből álló rövidítést. És valóban, biztosan tudható, hogy a „tandem” szót használták mozaikszóként. Pontosabban notarikonként. Olyan mozaikszóként tehát, mely nem a szokásos módon, valamely több tagból álló kifejezés egyes szavainak kezdőbetűiből jött létre, hanem épp fordítva, melyhez (az alapszó egyes betűinek felhasználásával) utólag gyártották meg a több szóból álló értelmezést. Max Löbe 1984-ben reprint kiadásban is megjelent, a 16–17. századi német arisztokrácia jelmondatait bemutató könyvében megadja a „tandem” feloldását is, imígyen: „Tibi Aderit Numen Divinum, Expecta Modo”³³. (‘Megsegít az Isten, csak várj türelmesen.’) Löbe a kiadvány előszavában a tandemén kívül még két notarikont említ, egyrészt a „Jesus” (In Einem Stehet Unsre Seligkeit)³⁴, másrészt a „musica” szavakat. Ennek két feloldását is hozza: „Mein Vester Stein Ist Christus Allein” és „Mein Vertrauen Steht In Christo Allein”. (Utóbbi egy 1769-es pozsonyi bejegyzés okán adatbázisunkban is megtalálható, Joseph Freysmuth albumában)³⁵. Löbe egyébként a publikált anyag nagy részét Stammbuchokból gyűjtötte össze. A „tandem”-et tehát nem csak értelmiségiek, de arisztokraták is használták bejegyzéseikben. II. Károly mansfeldi fejedelem például Franz von Dornstorff albumában³⁶. Christian Wilhelm schwarzburg-sondershauseni fejedelem viszont már egy érmén, melynek másik oldalán egy ágaskodó ló volt látható³⁷. De a „tandem”-nek, mint notarikonnak imént idézett feloldása is egy bronzmedálról való. Ez 1713-ban Elisabeth Ernestine Antonie szász hercegnőnek a gandersheimi apátság apátnőjévé iktatása alkalmából készült³⁸. A „tandem” notarikon ilyen értelmezése nyilván széles körben ismeretes lehetett, amit az Adam Mittuch albumában található egyik inscriptio is igazolni látszik, melyben pontosan ugyanaz a feloldás olvasható (néhány évvel biztosan korábról keltezve), mint az 1713-as medálón³⁹. De a „tandem” ilyen fajta értelmezésének közismert voltára utal az az egyszerű tény is, hogy Spener imént említett két bejegyzésében csak a pontokat rakja ki a szó egyes betűi után, a feloldást már szükségtelennek gondolta leírni.

³³ Löbe, Max, *Wahlsprüche, devisen und sinnsprüche deutscher fürstengeschlechter des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Leipzig, 1883., reprint: Berlin, 1984. X.

³⁴ A notarikonként használt kifejezések „feloldására” természetesen számos alternatíva kínálkozott. Adam Mittuch albumának egyik bejegyzője, Johann Bötticher például a „Jesus” szót latinul oldja fel: „In Eo Solo Venit Salus, IAA, 8255.

³⁵ IAA, 5517.

³⁶ Löbe, 106.

³⁷ Löbe, 253.

³⁸ Löbe, 196.

³⁹ IAA, 782.

Adatbázisunk egyszavasai közül különben nem csak a „tandem” szerepel ilyen Spener-féle lejegyzésben. Róth György egyik (Frölich Dávid emlékkönyvében olvasható) autográfjában, melyet 1632-ben Besztercebányán keltezett, a „V.I.R.T.U.T.E.” szót írja le hasonlóképpen, tehát csupa nagybetűvel és minden betű után ponttal, vagyis egyértelműen notarikonként⁴⁰. Hogy Dobozi István is ugyanilyen értelemben használja-e a szót (egyszavas jelmondatként, egy 1701-es leideni bejegyzésében), azt a teljesen eltérő íráskép („Virtute”) miatt nehéz lenne megmondani⁴¹, az viszont biztos, hogy az Elias Fischer bejegyzésében Luther idézetként aposztrofált, korábban már hivatkozott „VIVIT”-et is szokták így értelmezni. Marek Winiarczyk latin rövidítéseket publikáló gyűjteményében meg is találjuk a feloldást, méghozzá szintén Luthernek tulajdonítva: „Unicus Iesus Unitas In Trinitate”⁴².

Az albumhasználókat jobbra az újkori poétikákon keresztül elérő kabbalisztikus műfogások közül persze nem csak a notarikon használatával találkozunk az emlékkönyvekben. A boroszlói Elizabethanum conrectora, Elias Major egyik 1697-ben keltezett bejegyzésében (mely Johann Fischer albumában olvasható) a gemátriát, vagyis a betűk számmágiáját idéző játékot játszik, természetesen az album tulajdonosának nevével⁴³. Előbb, a legfelső sorban Fischer nevét olvashatjuk, a latinos „Iohannes PIsCator” alakban, majd alatta az „Ipse faCIet” kifejezést. A két „I” és a „C” betűt, vagyis az összes számot is jelentő betűt mindkét sorban kiemeli, azáltal, hogy a többinél nagyobb méretűnek rajzolja meg őket, majd a két sort összekötő kapcsos zárójel mellé a 102-es számot írja. És valóban, ha a kiemelt betűket római számként értelmezzük, akkor azokat mindkét sorban 102-nek kell olvasnunk. Az „Ipse faciet” (’ő majd megteszi’) kifejezés különben rendkívül gyakran előkerült a feldolgozott anyagban, eddig (betű szerint ebben a formájában) összesen 18 alkalommal⁴⁴. Zsoltáridézetről van szó, mely a 37. zsoltár 5. verséből származik⁴⁵. A mondott zsoltárvers Károli Gáspár fordításában így hangzik: „Hagyjad az Úrra a te útadat, és bizzál benne, majd ő teljesíti.” De a gemátria logikája szerint ebben Johannes Piscator is segítségére lesz.

Anagramma gyártással, s ezen felül a monogramm betűinek a most bemutatotthoz hasonló kiemelésével kísérletezik a Masznyik Tóbiás

⁴⁰ IAA, 3980.

⁴¹ IAA, 387.

⁴² Winiarczyk, Marek, *Sigla latina in libris impressis occurrentia cum siglorum graecorum appendice*. Wratislaviae, 1995.

⁴³ IAA, 6253.

⁴⁴ IAA, 301., 762., 810., 845., 1066., 1308., 1459., 1489., 1764., 1967., 2118., 2163., 4376., 6229., 6253. 7318., 8672., 9516.

⁴⁵ Az adott zsoltár részletet egyébként nem csak latinul idézik az emlékkönyvekben, gyakran citálják például héberül is.

emlékkönyvébe bejegyző Johann Franz, oly módon ráadásul, hogy közben az Elisabeth Ernestine Antonie szász hercegnő bronzmedálján olvasható „tandem”-et is beépíti egy négy soros disztichonba⁴⁶. Bejegyzése 1680-ban kelt Zittauban, ahol lelkészként tevékenykedett. Az inscriptióban előbb a Tobias Masnicius névalakból gyárt anagrammát, nevezetesen három szót, a „sanus, ito, micabis” (’józan’, ’menj’, ’tündökölni fogsz’) szavakat. Az explicatióban az anagramma értelmét fejti ki verses formában. A „micabis” ige magyarázatára a négy soros versezet utolsó két sorában kerül sor:

”TandeM coelicolas inter ceu stella micabis
In Vita, quae ter mille referta bonis.”

(’Végül az égilakók meg a csillagok között fogsz tündökölni
Abban az életben, mely zsúfolva van javakkal.’)

Az utolsó előtti verssor első szavában, a „tandem”-ben a T és M betűket ő is nagyobb méretűnek rajzolja meg a többinél, pont ugyanúgy, mint tette ezt a Tobias Masnicius névalak T és M betűjével, ráadásul a mondott négy betű lejegyzéséhez piros tintát használt, hogy még szembetűnőbb legyen az összefüggés. Állításom szerint a zittai lelkész költeményében nem a latin nyelv nagy szótárából bárki által szabadon választható „tandem” szót használta, hanem az érméken, bronzmedálokra olvasható, albumbejegyzésekben önálló inscriptióként is oly gyakran felbukkanó „tandem”-et (a szó kiemelése kizárólag ezzel magyarázható), mely többek között a „Tibi Aderit Numen Divinum, Expecta Modo” kifejezés notarikonjaként is értelmezhető.

3.

De tényleg csak többek között. Mert úgy tűnik, a „tandem” valami egészen mást is jelentett. Masznyik emlékkönyvében ugyanis található egy másik bejegyzés, melyben a „tandem” egyszavas jelmondatként szerepel, Johann August Egenolff 1681-ben Drezdában keltezett autográfjában⁴⁷. A jelmondat fölött jól látható a forráshivatkozás, mely a 37. zsolttár 37. versére utal. Frölich Dávid immár sokadjára említett albumában vélhetőleg inscriptióként találkozunk vele, egy 1628-as lipcsei bejegyzésben, mely az egyetem teológia professzorától, Heinrich Höpfnertől való⁴⁸. A szöveg fölött ez esetben is világosan olvasható a hivatkozás, mely ez esetben is a 37. zsolttár 37. versét nevezi meg forrás gyanánt.

A „tandem”-mel kapcsolatban tehát két bejegyző is ugyanazokat a forrásadatokat adja meg, méghozzá különböző albumokban, 53 évnyi

⁴⁶ IAA, 2129.

⁴⁷ IAA, 2048.

⁴⁸ IAA, 3935.

időkülönbséggel. Bizonyos tehát, hogy nem tévednek. Pontosabban: bizonyos, hogy egy egykor élő hagyományra utalnak, aminek ez esetben nincs köze a „tandem”-notarikonhoz. A „tandem” ebben az értelmezésben egyfajta hívószónak tekinthető, mely a 37. zsoltár 37. versét idézi fel. Mindezt két okból is szükségesnek tartom hangsúlyozni. Egyrészt ugyanis tény, hogy a 37. zsoltár 37. versének héber szövegében tényleg szerepel az „אַחֶרֶת” (‘végül, végül is’) szó, mely latinra kézenfekvő módon fordítható tandem-nek⁴⁹. Az imént idézett két forráshivatkozás tehát akár teljességgel precíznek is tekinthető. Másrészt azonban az is tény, hogy a népszerű, vagy az általam elérhető latin nyelvű zsoltár-fordításokban az ominózus helyen a „tandem” szó nem szerepel.

Igaz, példát arra is találni, hogy egy szó, vagy egy kifejezés úgy idéz meg egy konkrét szöveget, hogy közben mégsem idézet. Bodzay István osgyáni evangélikus lelkész egy 1741-es bejegyzésében a 31. zsoltárra hivatkozva adja meg jelmondatát, imígyen: „Speravi / Beabor”⁵⁰. Hivatkozása is olvasható a jelmondat fölött, s jól látszik a két szó közé rajzolt perjel is. Valószínű, hogy a zsoltárok eredeti számozását használja, de akár így, akár a Vulgata számozása szerint hivatkozik, jelmondata ebben a formájában biztosan nem idézet.

Ennél is jobb példa azonban az *éִו* (‘népem’) egyszavas és az *אִוֶּוֹ עִוֶּוֹ* (‘népem Ézsau’) kifejezés. Ezeket az albumokban a 121. zsoltár 2. verséből idézik a bejegyzők, olykor forráshivatkozás feltüntetésével, jóllehet a mondott zsoltárversben nem szerepelnek. Jelen estében is mozaikszavakról van szó, melyek a jelölt zsoltárvers első három, illetve első hat szavának kezdőbetűiből vannak összerakva. Ezt a gérsájim, a rövidítésjel használatával többnyire jelzik is a bejegyzők (körülbelül abban az értelemben, ahogy Spener is tette ezt a „T.A.N.D.E.M.” esetében). Akkor is, ha egyébként forráshivatkozást nem adnak. A két szóból álló változat eddig négyszer fordul elő adatbázisunkban, az egyszavas – mint már jeleztem – három alkalommal. Előbbire példa a zsolnai Francisci Istvánnak Gottfried Graf albumában olvasható bejegyzése, melyet 1650-ben Wittenbergből keltezett⁵¹. A két héber szó, melyhez Francisci nem adott forráshivatkozást, a legfelső sorban, inscriptióként olvasható, fölöttük a két gérsájim. Ugyanezt a két szót olvashatjuk különben Johann August Egenolff imént bemutatott autográfjában is, szintén inscriptióként, de a zsoltárversre egyértelműen utaló forráshivatkozással („Ψ. CXXI. 2.”). Egenolff bejegyzését azért érdemes még egyszer felidéznünk, mert ő a „tandem”-et is használja, még hozzá a 37. zsoltár 37. versére hivatkozva. A zsoltárverset felidéző „tandem” és a szintén zsol-

⁴⁹ A dolgozatomban citált héber szövegrészeket illetően Juhász Szandra és Boros Attila segítségét kell megköszönnöm.

⁵⁰ IAA, 2583.

⁵¹ IAA, 6157.

tárverset felidéző két héber mozaikszó tehát itt egyszerre, egy bejegyzésben szerepel.

Az egyszavas változat illusztrálására Masznyik Tóbiás emlékkönyvéből idézném a kiváló hebraista, Esdras Edzard 1676-ban Hamburgban kelt bejegyzését⁵². Ő jelmondatként használja a mozaikszót két zöld tintával írott szövegrész között. A zöld tintával lejegyzett mondatok viszont nem tőle, hanem az album tulajdonosától származnak. Masznyik ugyanis nem tudott héberül, úgyhogy albumának héber citátumai mellett (mindig valamilyen színes tintát használva) többnyire rögzítette a fonetikus átírást, illetve a latin fordítást. Talán a bejegyzők, jelen esetben Edzard instrukciói alapján. De akárhogya is történt, tény, hogy itt nem a mozaikszó, hanem a feloldás fonetikus átírását jegyezte le („Esri meim Adhonaj”), illetve a feloldás latin fordítását („Auxilium meum a Domino”), és tőle származik a latin fordítás mellett olvasható forráshivatkozás is („Psal. 121/2.”).

A „tandem” persze jelen esetben nem ilyen mozaikszóként működik, de tény, hogy a 37. zsoltár 37. versét idézi meg, talán a héber „אַחֶרֶית” szó okán. A mondott zsoltárvers a Vulgatából idézve így hangzik: „Custodi innocentiam et vide aequitatem, quoniam sunt reliquiae homini pacifico.” Max Löbe idézett könyvében leír egy II. János György anhalt-dessaui fejedelem által veretett emlékérmét, mely a fejedelem Leopold nevű fiának születése alkalmából készült 1676-ban⁵³. A későbbi „Der Alte Dessauer” születését valóban nagy várakozás előzte meg, tekintettel arra, hogy apjának nem volt fiú örököse, minthogy Leopold bátyjai korán elhaltak. A szülők már három fiú gyermeküket temették el. Az érme egyik oldalára így került a „tandem” felirat. Ez természetesen önmagában is kifejezi a gyermek születését megelőző őszinte várakozást, a szó eredeti jelentésénél fogva (’végre’). A „tandem” ugyanakkor notarikonként is felfogható, hisz a ’megsegít az Isten, csak várj türelmesen’ feloldás tökéletesen illik a szituációra. De ha a 37. zsoltár „tandem” által megidézett 37. versére gondolunk, leginkább annak második (az „אַחֶרֶית” szót is tartalmazó) felére, hogy tudniillik ’a békesség emberének új nemzedéke támad’⁵⁴, akkor az érme feliratát különösen jó választásnak kell tartanunk.

4.

Dolgozatom befejező részében arra szeretnék példát mutatni, hogy a „tandem” esetenként hosszabb szövegrészekbe is beépülhet, oly módon azonban,

⁵² IAA, 2024.

⁵³ Löbe 5.

⁵⁴ Ezt a formulát itt nem Károli, hanem Gál Ferenc fordításában idézem, mely a Szent István Társulat kiadásában jelent meg. Ld.: *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Budapest, 1982. Károli fordításában ugyanez: „a jövő a béke emberé.”

hogy közben magával viszi azt a jelentésréteget is, amelyik önálló használata kapcsán hozzátapadt. Egy ilyen szöveghelyet tulajdonképpen már láttunk korábban, Johann Franz bejegyzését Masznyik Tóbiás albumában. Franz (emlékezzünk rá) egy Masznyik nevét értelmező anagramma explicatiójába illesztette a szót, tehát egy saját maga által fogalmazott négysoros disztichonba. Az alább bemutatandó két másik példa viszont azt illusztrálja, hogy a „tandem” beépíthetőnek bizonyult rendkívül népszerű, mindenki által ismert citátumok permutált változataiba is.

Előbb egy horatiusi szöveghelyet szeretnék megvizsgálni, az *Epistulae* II. könyvének 2. darabjából. A mondott textus pontosan így hangzik:

I, bone, quo uirtus tua te uocat, i pede fausto,
grandia laturus meritorum praemia. Quid stas?⁵⁵
'Menj, jó ember, ahová hív a virtusod, menj gyors lábakon,
Érdemeid nagy jutalmát fogod megszerezni. Mire vársz?'

Horatius (nem meglepő módon) a leggyakrabban idézett szerzők közé tartozik a korai albumokban. Neve eddig több mint 400 alkalommal bukkant fel adatbázisunkban, a most citált két verssor pedig legalább tizenötször. Többen idézték már szó szerint. Így például Tobias Bernegger, Gottfried Graf albumában, egy 1657-ben keltezett strassburgi bejegyzésében⁵⁶, de Hodosi Sámuel emlékkönyvében is találkozhatunk vele, minden változtatás nélkül⁵⁷. Egyesek a második verssor végéről elhagyják a „Quid stas?” formulát, ami akár logikusnak is tekinthető, hisz az az előző két sorban kifejtett gondolathoz nem tartozik szervesen. Ráth Mátyás albumában ezt teszi például egy Johann Adam Mayer nevű eralngeni egyetemi hallgató 1777-ben⁵⁸, de ugyanígy ír be Erdélyi István is Intze B. Sámuel albumába nyolc évvel később Kolozsvárott⁵⁹. Fábri György emlékkönyvében Caspar Reiss csak a legelső sort idézi egy 1744-es késmárki bejegyzésében, némileg még a szórenden is változtat („I bone, quo Tua Te virtus vocat, i pede fausto”)⁶⁰, Harkányi Miklós és az erdélyi Samuel Weker pedig egyaránt az „I pede fausto” formulává redukálják a sort. Előbbi 1785-ben egy bécsi bejegyzésében, utóbbi egy 1689-es strassburgi autográfban⁶¹. Idézhetnék példát arra is, hogy az ominózus két sor egészét, vagy valamely részletét ugyan pontosan citálják a

⁵⁵ Horatius, *Epistulae* II. 2. 37–8.

⁵⁶ IAA, 1574.

⁵⁷ IAA, 719.

⁵⁸ IAA, 4550.

⁵⁹ IAA, 4855.

⁶⁰ IAA, 4490.

⁶¹ IAA, 4853. és 5846.

bejegyzők, ám saját megfogalmazású folytatást írnak hozzá⁶², de arra is, hogy apró csúsztatások révén módosítják az eredeti jelentést. A Karló György albumába bejegyző Bellicz Jónás parafrazált változata szerint például a „virtus” nem hívja („vocat”) a vers megszólítottját, hanem egyenesen vezeti („ducit”),⁶³ Kabai Ferenc pedig már nem is a „virtus”-t, hanem a végzetet („fata”) emlegeti, amely természetesen szintén nem hív, hanem egyenesen űz („ferunt”) ⁶⁴.

Christophorus Theophilus Stercz 1746-ban Besztercebányáról keltezett bejegyzésében, mely Plavetz Benjámín albumában olvasható, inkább a második sort írja át, tekintettel arra, hogy ő a versben megígért jutalom megszerzése utáni hazatérésre helyezi a hangsúlyt, ami egy peregrináció előtt álló albumtulajdonoshoz szólva tulajdonképpen érthető:

„I bone, quo virtus tua te vocat, i pede fausto,
Praemia laturus grandia quando redis!”

1752-ben Jezowicz Pál emlékkönyvébe írva még tovább permutálja a horatiusi verset:

„I, bone, felices Parnassi invisere colles,
Praemia laturus grandia, quando redis.”

Látható, hogy a második sor átírására valójában a „quando redis” (‘amikor hazaérsz’) befejezés miatt volt szükség, amely tulajdonképpen az eredeti „Quid stas?” formula helyén áll, ám annál egy szótaggal hosszabb. Stercz tehát metrikai okokból volt kénytelen átírni a sor elejét. Erre pedig azért kényszerült, mert parafrázisában mindenképpen az eredményt, a peregrináció utáni hazatérést akarta kiemelni⁶⁵.

Valami hasonló történik Johann Joachim Metzger bejegyzése esetében is, mely Sigismund Christian Zech emlékkönyvében maradt fenn⁶⁶. Metzger szintén a hazatérésre, a végső jutalomra helyezi a hangsúlyt, és ő is a második sor végén álló „Quid stas?” formulát cseréli le, a következőképpen:

„I bene, quo tua te virtus vocat, I pede fausto,
Grandia laturus meritorum praemia Tandem.”

⁶² IAA, 2256., 6075.

⁶³ IAA, 3349. „I, Bone, quo Virtus Tua Te ducit, i pede fausto, / Grandia laturus meritorum praemia.”

⁶⁴ IAA, 5413. „I bene, quo fata Tva Te ferunt, i pede fausto.”

⁶⁵ IAA, 2196. és 9885.

⁶⁶ IAA, 256.

A két szótagos „tandem” használata okán a sor elejét nem kellett átírnia. A szót ugyanakkor a lényegesen nagyobb méretű betűk alkalmazása révén nyilvánvalóan kiemelte a szöveg írásképeiből. Megítélésem szerint ennek egyedüli magyarázata csakis az lehet, hogy itt ismét nem a latin nyelv nagy szótárából bárki által választható „tandem” szó került lejegyzésre, hanem a ’megsegít az Isten, csak várj türelmesen’ kifejezés notarikonja, amely mellesleg a 37. zsoltár 37. versének hívószava is egyben. Metzger így nem egyszerűen csak módosított az eredeti szövegen, hanem teljességgel át is értelmezte azt, tudniillik krisztianizálta.

A „tandem” ilyen furcsa használatát bemutató utolsó példám most egy vergiliusi szöveghelyhez kapcsolódik, s egy igen lényeges ponton különbözik a korábban említett összes példától. Az Aeneis I. énekének másfél soráról van szó, mely nagyjából tízszer fordult eddig elő az adatbázisban. A vergiliusi szöveg eredetileg így hangzik:

„Per varios casus, per tot discrimina rerum.
Tendimus in Latium.”⁶⁷

’Oly sok szerencsétlenségen és annyi veszélyen át
Jutunk el Latiumba.’

Természetesen számos bejegyző szó szerint idézve mondja föl ezt a szöveget, mint például Wesselényi István egy 1785-ös kolozsvári bejegyzésében⁶⁸. Viszont az átírt változatok néha határozottan érdekesek. Az angol John Dunton Mezölaki János albumában olvasható variánsa elsősorban abban különbözik eredetijétől, hogy Dunton kérdő mondatot csinált a Vergilius által cseppet sem annak szánt szövegből⁶⁹. A Latium szó azonban sokak szemét szúrja. Túlságosan is vergiliusi, ráadásul az egykori albumtulajdonosok, az egykori peregrinusok zöme cseppet sem Latiumba vágyakozott. Az „in Latium” formula tehát felváltandó az „in patriam” formulával. A Semián Mihály albumába 1773-ban Jénában bejegyző Mudrány János ennek megfelelően így fogalmaz:

„Per varios casus, per tot discrimina rerum
Tendimus in patriam ...”⁷⁰

Viszont ha szóba került a „patria”, akkor miért ne mélyíthetnék némi kegyes csúsztatás révén tovább a dolgot? Annyi csupán a teendők, hogy ’haza’ helyett ’égi hazát’ kell emlegetnünk, ahogy teszi ezt a fiatal Johann Christian Serpilius egy 1733-as soproni bejegyzésében:

---

⁶⁷ Aeneis: I. 204–5.

⁶⁸ IAA, 4844.

⁶⁹ IAA, 1131.

⁷⁰ IAA, 2796.

„Per varios Casus, per tot discrimina rerum
tendimus in Patriam Caelestem.”⁷¹

De akkor miért ne mondanánk le végleg a „patria” szó használatáról, miért ne cserélnénk le a „patriam caelestem” szerkezetet a nagyon direkt „coelum”-ra? Czeglédi Péter 1676-ban Zürichből keltezett bejegyzésében már ezt olvassuk:

„Per varios casus, per tot discrimina rerum,
tendimus in coelum.”⁷²

És ha egyszer idáig eljutottunk, akár a „tandem”-et is beépíthetjük az immár végérvényesen krisztianizált változatba. A Frölich Dávid emlékkönyvébe bejegyző Valentin Moller 1628. május 27-én Braunschweigban keltezett autográfjában cserélte le az első sor utolsó szavát, a két szótagos „rerum”-ot, a szintén két szótagos „tandem”-re⁷³:

„Per varios casus, per tot discrimina tandem
Tendimus in coelum.”

Moller a „tandem” lejegyzése során (és ez óriási különbség) most nem alkalmazott feltűnően nagy méretű betűket, nem használt piros tintát sem, a szó látszólag tökéletesen belesimul a bejegyzés egészének írásképebe. De csak látszólag! Hisz egy mindenki által unásig ismert, agyonidézett szöveg permutált változatában szerepel, egy olyan Vergilius-idézetben, melyhez nem lehet csak úgy, mindenféle következmények nélkül hozzányúlni. Valójában tehát az a helyzet, hogy Moller a „tandem” összes betűjét piros tintával írta be Frölich albumába akkor is, ha ehhez nem használt piros tintát.

LATZKOVITS MIKLÓS

Kulcsszók: inscriptio, 16–18. századi emlékkönyvek, tandem, egyszavas idézet

---

⁷¹ IAA, 780.

⁷² IAA, 5364.

⁷³ IAA, 3965.

TANDEM. UN CITAT ÎNTR-UN CUVÂNT.

(Rezumat)

Autorul discută, în lucrarea sa, cazul special al citatelor în care fraza citată este constituită dintr-un singur cuvânt. Această tehnică de citare este rar utilizată, și, deci, poate fi surprinsă destul de dificil. Cercetarea se bazează pe analiza citatelor notate în albume din secolele 16–18, concentrându-se, mai ales, pe inscripțiile formate dintr-un singur cuvânt.

Cuvinte-cheie: inscripții, albume din sec. 16–18., tandem, citate formate dintr-un cuvânt

TANDEM. THE ONE-WORD CITATION.

(Abstract)

The author presents the particular case of the one-word citations, which stand for the quotation of a whole phrase. This technique is not frequently used, and therefore is quite difficult to observe it. The research is based on the analysis of quotes in 16–18th century albums, focusing mainly on inscriptions expressed in one word.

Key words: inscriptions, 16–18th century albums, tandem, one-word citations

FORDÍTÁSI KÉRDÉSEK WILLIAM SHAKESPEARE *JULIUS CAESAR* CÍMŰ TRAGÉDIÁJÁNAK HÁROM MAGYAR FORDÍTÁSÁBAN

Bevezetés

Tanulmányomban William Shakespeare *Julius Caesar* című tragédiájának különféle fordítási kérdéseit vizsgálom összehasonlítva egymással Vörösmarty Mihály klasszikus, valamint Illés László és Jánosházy György újabb fordítását. Arra keresem a választ, hogyan ültették át magyar nyelvre fordítóink Shakespeare művének nyelvi képeit, reáliáit és hogy éltek-e az antonim fordítás lehetőségével.

A tanulmányom négy részből áll. Az elsőben főleg Illés László fordításának történetét ismertetem. A másik két fordítást csak röviden jellemzem, hiszen ezekről bővebben írtam egyik korábbi tanulmányomban¹. A második részben a nyelvi kép fogalmának elméleti összegzése után Shakespeare néhány kifejező képének célnyelvi átváltását elemzem. A harmadik fejezetben a reáliák teoretikus ismertetésével és fordításával foglalkozom. Itt az érdekelt, vajon a fordítók éltek-e a kultúrspecifikus szavak célnyelvi átültetéseként valamiféle helyettesítő eljárással (kihagyással, generalizálással, körülírással, esetleg betoldással). Munkám utolsó részében az antonim fordítás típusairól lesz szó, illetve arról, hogy a fordítók alkalmazták-e célnyelvi szövegük megalkotásakor e fakultatív átváltási technikát. Végül néhány következtetésre teszek kísérletet.

1. A tragédia három magyar fordítása

Vörösmarty Mihály 1839-ben megjelent klasszikus fordítása ma már nehezen érthető régies nyelven szólaltatja meg Shakespeare alkotását. Vele szemben Jánosházy 1996-os újrafordítása a „színpadra fordítás” (Nagy 2010) elvét szolgálja, egyaránt igazodva a nézők és a színészek igényeihez (Goron 2012: 6).

Ugyanezt az elvet követi Illés László 1994-ben megjelent *Julius Caesar* fordítása is, amely több mint harminc évet váratott magára, ugyanis „szekrények aljában és pincék mélyén” hanyódott Illyés Gyula hagyatékában (Illés 1994: 129). A fordító először 1961-ben kísérlete meg művének megjelentetését, de az akkori kultúrpolitikai nézetek miatt elképzelhetetlen volt egy klasszikus fordítás után kiadni egy fiatal pályakezdő műfordító próbálkozását. Megmosolyogtató a válasz, amelyet Illés az egyik könyvkiadó lektorjától kapott: „Csak nem képzeli komo-

---

¹ Goron (2012).

lyan? Az utcáról beállít azzal, hogy Vörösmarty után merészelte lefordítani a *Julius Caesar*-t, és azt várja, hogy mi ki is adjuk?”

Illést azonban ez az elutasítás nem tántorította el attól, hogy elküldje munkáját Illyés Gyulának véleményezés végett. Illyés a fordítást jó, eleven nyelvezetű alkotásnak minősítette, és meglepődött azon, hogy egy kezdőnél „ilyen tökélyt” talált. Véleménye szerint Illés művének egyetlen fogyatékosága csupán az, hogy sorvégi jambusai gyakran túl tompán hangzanak, de úgy vélte, ezen a problémán könnyen lehet segíteni (Illés *i. m.* 130), és válaszlevelében a kezdő fordítót Vas Istvánhoz, az Európa Könyvkiadó akkori lektorához irányította, aki már több Shakespeare-dramát lefordított.

1963-ban a Nemzeti Színház Vas Istvánt kérte fel Vörösmarty *Julius Caesar*-jának átjavítására. Mivel Vas már ismerte Illés kitűnő fordítását, ezért az ő megoldásait kívánta alkalmazni a klasszikus fordítás vitatott helyein, ám a tervezett színházi bemutatóból végül semmi sem lett (Illés *i. m.* 131).

Egy negyedszázados szellemi és nyelvi számkivettség után az emigrált Illés visszatért Magyarországra. Időközben Illyés hagyatékából előkerültek fordításának kéziratlapjai, de a sajátjából is talált még rokonai jóvoltából megőrzött oldalakat. A hiányzó részeket emlékezetből rekonstruálta, a „tomp jambusokat” pedig, megfogadva Illyés tanácsát, „megélesítette”. Így készült el az 1994-ben kiadott fordítás (Illés *i. m.* 132). Ennek utószavában (*A fordító monológja*) Illés kéziratának hányatott sorsáról ír, nem beszél fordítási elveiről, csupán arról tesz említést, hogy Vörösmartynek az eredetinel jóval hosszabb fordításához képest, az övé ugyanannyi sorszámot tartalmaz, akárcsak a forrásnyelvi alkotás (Illés *i. m.* 129). Ebben a túlzott formai igénynek való megfelelésben Babits Mihály egyik szigorú Shakespeare-átültetési alapelve ismerünk².

2. A (nyelvi) kép fogalma

A kép terminust sokféle értelemben használják. Tág értelemben képnek tekinthető bármely ábrázoló jellegű kijelentés vagy annak ilyen minőségű eleme. Borisz Uszpenzkij szerint a kép a valóságra utal, azt képviseli (Máthé 2005: 63). Vajda András nem fogadja el a vizuálisan megjeleníthető ábrázolás szükségességét, ugyanis úgy véli, a vizualitás nem lehet a kép kritériuma, mert akkor a leg-egyszerűbb köznyelvi mondatok tekintélyes részét is képnek kellene minősíteni, és így értelmetlenné válna a fogalom poétikai alkalmazása (Idézi Vajda Andrást Máthé: *uo.*). Ez a felfogás a képszerűséget kimondottan az irodalmi alkotáshoz köti, annak részeként fogja fel, nem számol azzal, hogy képek igen nagy számban

² Babits negyedik Shakespeare-átültetési alapelve így hangzik: „A versek sorszáma feltétlenül megtartandó. A fél sorok fél sorok maradjanak. Az enjambement-ok, melyek Shakespeare egyes korszakait annyira jellemzik, lehetőleg pontosan utánozandók” (Idézi Babitsot Szele 2006: 18).

fordulnak elő a természetes beszédben is. Ezért kutatta a stilisztika a metaforát hosszú ideig kizárólag a szépirodalmi szövegekben, mivel úgy vélték, a metafora csak a költői nyelv tartozéka (Szilágyi N. 1996: 48). Erre a jelenségre különben már Roman Jakobson felfigyelt *Mi a költészet?* című írásában, amelyben azt fejti ki, hogy a képekben való beszéd nem az irodalom sajátossága, hanem általános és természetes nyelvi jelenség (Idézi Jakobsont Kemény 2002: 62). Ehhez a gondolathoz kapcsolódik Fónagy Iván megfogalmazása: „[...] a költői nyelv nem jöhetett volna létre, ha a nyelv maga nem lenne költői” (Kemény *i. m.* 73). A nyelvben tehát inherens módon ott vannak a képek alkotásának lehetőségei, de minket itt most kizárólag a költői nyelv képei érdekelnek.

Uspenszkij felfogásához hasonlít Szabédi László álláspontja, aki a valóság reprodukciójaként értelmezi a (költői) képet. Ő a nyelvi képeket a művészi kép elemeinek tartja (Máthé *i. m.* 64).

Kemény Gábor a nyelvi képet a szépirodalom legfontosabb stíluseszközének nevezi. A terminust gyűjtőfogalomként használja, vagyis e kategóriába sorolja az elemi képeket (metaforát, hasonlatot stb.), de a két vagy több elemi kép összekapcsolódásával keletkező komplex képet is (Kemény *i. m.* 30). Az igazi komplex képben az alapkép, a „mag” (1.) és az azt kifejtő, dúsító részképek (2–3.) szinte organikus egésszé forrnak össze: „*A szerelmesek, ezek a furcsa filkók (2.) az élet kártyajátékában (1.), voltaképpen minden más férfit alsónak (3.) néznek*” (Kemény *i. m.* 107).

A képszerűség alapvető tényezője a szépirodalmi stílusnak (Idézi Wellek–Warent Kemény: *uo.*). Beaudelaire a világmindenséget képek és jelek tárházának vélte. Tudjuk, hogy André Breton a költészet legfőbb sajátosságát az egymástól távol eső képek összekapcsolásában látta (Kemény *i. m.* 30–31). A képek tehát nélkülözhetetlenek számunkra. Nélkülük képtelenek volnánk kommunikálni, vallja Mészöly Miklós (*uo.*). Roman Jakobson Puskin képeit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy képszerűség és irodalmiság között van valami belső affinitás (Idézi Jakobsont Kemény *i. m.* 31–32).

A nyelvi kép vizsgálata azért olyan népszerű a stilisztikában, mert segítséget nyújt az író stílusának, világszemléletének, emberi személyiségének a megismerésében. Kemény úgy látja, hogy aki a képalkotást vizsgálja, az nemcsak stilisztikai részletkérdést kutat, hanem az irodalmiság lényegéhez kerül közelebb (Kemény *i. m.* 32). Talál ebből a szempontból Gaston Bachelard definíciója, amely szerint „a költői kép kiemelkedik a nyelvből, egy kissé fölötte lebeg a pragmatikus nyelvhasználatnak” (Idézi Bouverot-ot Kemény *i. m.* 34). Ehhez az elgondoláshoz kapcsolódik Voigt Vilmos felfogása, aki úgy véli, az irodalmi mű kétféle kijelentésből tevődik össze: reális kijelentésekből, ezek közvetlenül a valóságra vonatkoznak és kvázi-kijelentésekből, amelyeknek nincs közvetlen valóságtartalmuk, hanem pusztán költői fikcióként fordulnak elő (pl. metaforák,

megszemélyesítések, hasonlatok), vagyis ebből az következik, hogy a nyelvi kép egy kvázi-kijelentés, amely kiemelkedik saját környezetéből (Kemény *i.m.* 34).

A kép mindig valami többlettel, valamilyen külső elemmel járul hozzá a mű jelkészletéhez. Ezt Michel Le Guern úgy fogalmazza meg, hogy a kép nem más, mint a közvetlen kontextus izotópiájába bele nem illő lexéma használata (Idézi Moreau-t Kemény *i.m.* 36). A nyelvi kép tehát eltér az izotopikus folytonosság normájától³, hiszen expresszivitása folytán kiválik környezetéből, és felhívja magára az olvasó figyelmét (Kemény *i.m.* 37).

Számos kutató állapította meg, hogy a képet csak a kontextus felől lehet helyesen értelmezni. Amelyik képelem beleillik a szöveg izotopikus folytonosságába, az minősül tárgyi (izotóp) elemnek, amelyik pedig nem, az lesz a képi (allotóp) elem (Kemény *i.m.* 39). A kontextus azért olyan fontos, mert ennek ismerete nélkül még azt sem lehet tudni biztosan, hogy képpel van-e dolgunk vagy sem. Kemény ezt a kijelentését a következő példával illusztrálja: *Egy vitorlát látott*. Ebben a példamondatban szerintem csak akkor trópus a *vitorla*, ha a kontextus kötelezővé teszi a *hajó* olvasatot, hiszen ha mindez egy hajózási felszereléseket árusító üzletben hangzik el, akkor nyilvánvaló, hogy nem képpel van dolgunk. Így a képek nemcsak kiemelkednek, de szorosan bele is épülnek a szövegkörnyezetbe (Kemény *i.m.* 40).

Általánosságban a nyelvi kép olyan kijelentés, amely a különböző valóságsíkokhoz (izotópiákhoz) tartozó, de szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket hoz egymással szoros szintaktikai összeköttetésbe azzal a céllal, hogy e diszparát jelentéssíkok egymásra vonatkoztatásával kényszerítsen formába más módon megfogalmazhatatlannak bizonyuló érzelmi vagy gondolati tartalmakat (Kemény *i.m.* 41–2). E meghatározás a közlemény felől közelít a nyelvi képhez, ám fontos e nyelvi jelet a befogadó szempontjából is meghatározni, hiszen a kép azáltal jön létre, hogy az író (közlő) megalkotja és az olvasó (befogadó) pedig képként értelmezi azt (Kemény *i.m.* 42).

Kemény Gábor a nyelvi képek hagyományos felosztásai mellett (explicit, implicit, halott kép⁴ ill. exmetafora, közhasználatú és költői kép) egy újabbat vezet be. Jelölő képnek nevezi a közhasználatú képeket és kifejező képnek a szép-irodalmi nyelvben előforduló képeket (Kemény *i.m.* 75). Véleménye szerint jelölő képből, ha megfelelő kontextusba kerül, lehet költői kép, de a kifejező képnek jelölővé válása kevésbé gyakori, mert az igazi költői kép nemigen tud köznyelvivé válni kontextusfüggősége miatt, ezért alkalmatlan a jelölő funkció betöltésére (Kemény *i.m.* 79–80).

³ „Az izotopikus folytonosság biztosítja egy szöveg szemantikai kohézióját és pragmatikai koherenciáját.” (Lásd uo.).

⁴ Charles Bally terminusa (l. Kemény *i.m.* 71).

Shakespeare elemzett drámájában a nyelvi képek többsége ilyen értelemben kifejező képnek tekinthető.

2. 1. A *Julius Caesar* (nyelvi) képeinek fordítása

Shakespeare tragédiájának mai nyelvi adaptációi általában megőrzik az angol drámaíró szóképeit, hiszen ezek epresszivitásukkal a dráma szereplőinek világképét, gondolatait fejezik ki. G. Wilson Knight *The Torch of Life* című esszéjében kifejti, hogy a *Julius Caesar* stílusa szokatlanul egyszerű és mesterkéletlen, ugyanis hiányzik belőle az a metaforikus gazdagság, amely Shakespeare költészetének nyelvi megformáltságot és erőt biztosít⁵ (Knight 1963: 32). A képzeletbeli vízió rendkívül gazdag és oly életerővel lángol, amely a *Julius Caesar*-t megelőző színdarabokra egyáltalán nem jellemző⁶ (Knight *i.m.* 33).

Sokféle állatot tartalmazó nyelvi képet találunk e darabban. Az I. felvonás 3. színében a Ciceróval találkozó Casca a Capitoliumnál látott szörnyű, furcsa víziókról számol be. Ezek egyike az alábbi szövegrészlet:

Shakespeare⁷:

*And yesterday **the bird of night** did sit
Even at noonday upon the market place,
Hooting and shrieking...*

Vörösmarty:

*... 's **az éjmadár**
Világos délben ült a' köztéren
Vijjogva és huhogva...*

Illés:

*Tegnap pedig **az éjjeli bagoly**
Még délben is a piactéren ült,
S rikoltva huhogott.*

Jánossházy:

***Az éj madara** tegnap odakint ült
Még fényes délben is a köztéren,
Huhogva és visítva. (I. felvonás 3. szín)*

⁵ Magam az angol hivatkozásokat saját parafrázáló fordításomban használom: “The style of *Julius Caesar* is extraordinarily simple and naive. It lacks the metaphoric richness which so often gives power and complexity to Shakespeare’s poetry...” (Knight *i.m.* 32).

⁶ “The whole imaginative vision is extremely rich, ablaze with a vitality not found in previous plays” (Knight *i.m.* 33).

⁷ Shakespeare nevét a továbbiakban nem használom az idézetek előtt, hiszen nyilvánvaló, hogy a forrásnyelvi szövegnek ő a szerzője.

A forrásnyelvi metaforát Vörösmarty és Jánosházy szöveghűen ülteti át nyelvünkre. Illés eltér az eredeti nyelvi képtől. Fordításában egy jelzős szerkezettel él, amelyben az *éjjeli* minőségjelző és a *bagoly* főnév társítása furcsa, hiszen a bagoly már eleve az éjszaka madara, ugyanakkor az így létrejött szó szerkezetet kevésbé érezzük metaforikusnak, mint magát az eredeti nyelvi képet.

Egy másik szövegrészletben a háború kutyák képében jelenítődik meg. Antonius, amikor egyedül marad Caesar tetemével, monológjában megjósolja a közelgő polgárháborút:

*Caesar's spirit, ranging for revenge,
With Ate by his side come hot from hell,
Shall in these confines with a monarch's voice
Cry 'havoc!' and let slip **the dogs of war.***

Vörösmarty:

*...És Caesar' lelke, e' tájra jő
Heven pokolból és uralkodó
Hangan kiáltja: pusztítás! Megoldva
A' harcz' ebeit...*

Illés:

*Caesar szelleme pedig bosszuállón,
Atéval, aki most jött a pokolból,
Királyi hangon zúgja: „Pusztítás”, és
Kiengedi **a háború kutyáit.***

Jánosházy:

*És Caesar bosszúvágó szelleme
Csatangol a pokolról jött Atéval
A tájon, felharsan királyi hangja:
„Romlás!” s eloldja mind **a háború
Kutyáit...** (III. felvonás 1. szín)*

Az eredeti metaforát Vörösmarty *a' harcz ebeinek* fordítja. Megoldásában a *kutya* szó régiesebb szinonimájával él. A *harcz* lexémával pedig a közelgő polgárháború kitörését kívánja érzékeltetni. Illés és Jánosházy ennél pontosabban viszonyul az angol képhez (*a háború kutyái*), melyben a *háború* lexéma nemcsak az eredetinek ekvivalens célnyelvi megfelelője, de sokkal pontosabban utal a hosszabb ideig elhúzódó fegyveres konfliktusra. Mindhárom fordításban a célnyelvi metafora a forrásnyelvi képhez hasonlóan egy birtokos jelzős szerkezettel fejeződik ki⁸. Kemény szerint a birtokos jelzős, szintagma alakú teljes

⁸ A metaforikus képek fordításokban való megőrzése azzal is magyarázható, hogy ez az eredeti mű képi világának szerves részeként kezelendő. Már Arisztotelész felhívja a

metaforában a szókép tárgyát a birtokos jelző, a képi elemet pedig a birtokszó nevezi meg (Kemény *i.m.* 100).

Az állatképek nemcsak a shakespeare-i metaforákban, hanem a dráma hasonlataiban⁹ is bőven előfordulnak. Az utolsó felvonás első színében Antonius kemény szavakkal illeti az összeesküvőket:

*Villains, you did not so when your vile daggers
Hacked one another in the sides of Caesar.
You showed your teeth like apes, and fawned like hounds,
And bowed like bondmen, kissing Caesar's feet,
Whilst damned Casca, like a cur, behind,
Struck Caesar on the neck. O you flatterers!*

Vörösmarty:

*Árulók, ti nem
Tevétek úgy, midőn alávaló
Gyiloktok egymást éré Caesaron.
Vigyorogtatok, mint a' majom,
Csúszátok, mint az eb, bókoltatok
Rabszolgaként, míg hátulról gazúl
Az átkos Casca nyakba szúrta Caesart.
Hizelkedők!*

Illés:

*Mocskok! Bezzeg ti nem, mikor a gaz tört
Caesar testébe döftétek: akárcsak
Vigori majmok, hízelgő kutyák,
Görnyedt szolgák, csókoltátok a talpát;
Miközben álnok Casca, mint veszett eb,
Hátul nyakába mart. Ti talpnyalók!*

Jánosházy:

*Ti nem, mikor galád törötök egymást
Kergetve döfte Caesart: mint vigyorgó
Majmok, farkcsóváló ebfalka, hétrét
Görnyedt szolgák, csókoltátok a lábát,
Míg a gaz Casca, mint dühös kopó,*

---

figyelmet *Poétikájában* a metaforák használatának jelentőségére, ugyanis „ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele” (Arisztotelész 335/ 2007: 48).

⁹ A hasonlat attól különbözik a szóképtől, hogy benne a tárgyi és a képi elemek nincsenek egymással azonosítva, hanem csak párhuzamba kerülnek, oly módon, hogy a képi elem (*a hasonló*) megvilágítja a tárgyi elemet (*a hasonlítottat*) (Kemény *i.m.* 93–4).

Hátulról mart nyakába. Talpnyalók! (V. felvonás 1. szín)

Antonius heves kitörésében három hasonlatot használ. Ezek segítségével jellemzi az összeesküvőket. Az elsőt mindegyik fordító a forrásnyelvi jelentésnek megfelelően ültette át a célnyelvre. A második esetében (*hounds*) már szinonimákat találunk: *eb* (Vörösmarty), *kutyák* (Illés) és *ebfalka* (Jánosházy). A harmadik hasonlat *like cur* 'mint korcs(kutya)' Vörösmartynál nem jelenik meg, mert az előző hasonlatot (*like hounds*) ő kiterjeszti mindegyik összeesküvőre, és valószínűleg feleslegesnek tartotta, hogy a *korcs* lexémát is használja, holott az eredeti szövegben Shakespeare ezzel Cascát jellemzi. Az újabb fordításokban a fordítók szinonimákkal adják vissza az angol lexéma jelentését, attól függően, hogy milyen szavakat használtak a *kutya* megnevezésére a második hasonlatban. Ennek megfelelően Illés a *veszett eb* szó szerkezetet, Jánosházy pedig a *dühös kopót* építi célnyelvi hasonlatába. Mindkét megoldás jelzője kifejezőbbé teszi a nyelvi elemet.

A bemutatott adatok azt bizonyítják, hogy Shakespeare nyelvi képei mint a dráma nyelvezetének kifejező kellékei megjelennek a fordításokban is, csupán az értelmezés, a fordítói kompetencia, valamint a korábbi fordítások határozzák meg, hogy egy forrásnyelvi képet szövegűen vagy pedig valamely szinonima segítségével fejezi ki célnyelven a fordító.

3. A reália

Mint tudjuk, minden nép kultúrája nyelvileg kódolt és kapcsolatban van az illető nép gondolkodásmódjával. A nyelv közvetítő szerepet tölt be egy közösség és kultúrája között, rajta keresztül sajátítja el minden gyermek környezetének szokásait, viselkedésformáit (Simigné Fenyő 2006: 99). Nyelv és kultúra között tehát egy kölcsönös, egymást kiegészítő kapcsolat van. Az ember anyanyelvén keresztül jut el kultúrájához, de a közösség kultúrája is visszahat a nyelv jellegére, annak rendszerére. A nyelvek közötti különbségek gyakran az eltérő kultúrával magyarázhatóak. A különböző kultúrákra jellemző jeltárgyak, fogalmak forrásnyelvi megnevezése fordítási nehézségeket állítanak a fordítók elé.

A reália terminus a valóságnak egy olyan részét jelöli, amely csak egy adott kultúrára jellemző, annak valamilyen fogalmát kódolja nyelvi üzenetté. Vermes Albert szerint e terminus jelenti egyrészt a jeltárgyat, amely egy nyelvközösség kultúráján belül létezik, de utal arra a kódegységre is, amellyel a tárgyat megnevezik. Mivel azonban könnyen elmosódik a különbség a nyelv és az általa kifejezhető dolgok között, ezért ő a *kultúra-specifikus* terminus használatát javasolja (Idézi Vermest Simigné Fenyő *i.m.* 104).

E terminusnak rendkívül gazdag szinonimasora van: *kulturális reália*, *kultúrszó*, *kultúrspecifikus szó*, *(le)fordíthatatlan elem*, *nonekvivalens lexéma*, *etno-kultúréma*, ugyanakkor nincs egységes definíciója, ezért meghatározása változó (Klaudy 1997: 36).

Simigné Fenyő Sarolta úgy látja, hogy e szinonimák nem fogják kiszorítani a reália terminust, mivel Sz. Vlahov és Sz. Florin nyomán nemcsak a reáliák csoportosítása, de maga a terminus is széles körben elterjedt, ugyanakkor e nyelvi jel megfelel a nyelvi ökonómia követelményeinek: rövid, könnyű kiejteni és kellemes hangzása van (Simigné Fenyő *i.m.* 104).

Az előbb már említett bolgár kutatók 1980-ban meglehetősen tágan értelmezték és csoportosították a reáliákat. Három nagy csoportra osztották őket: földrajzi, néprajzi és társadalmi-politikai reáliákra, valamint ezeken belül további altípusokra (Vlahov és Florin felosztásával kapcsolatban l. Klaudy 1999: 61–3). E felosztás nyilvánvalóvá teszi számunkra, mennyire változatos a reália fogalma, hiszen az ételek, italok, ruhák, pénzek mellett az ünnepeket, történelmi eseményeket, neveket, megszólításokat is ide lehet sorolni. Elfogadva e tág értelmezést, most lássuk, milyen reáliákat találunk Shakespeare *Julius Caesar*­jában, és hogyan oldották meg fordítóink e kultúr­specifikus szavak átültetését.

3. 1. A dráma reáliáinak fordítása

Shakespeare művében földrajzi-történelmi és társadalmi-politikai reáliák jelennek meg. Mivel ezek a latin kultúra tartozékai, a fordításokban is érvényesülnek. Flavius a dráma elején Caesar-ellenes tettere buzdítja Marrulust, vagyis arra, hogy a Capitolium felé vezető úton lévő szobrokról szaggassa le Caesar diadaljeleit:

*Go you down that way towards the **Capitol**.*

Vörösmarty:

*Eredj te most a **capitol** felé.*

Illés:

*Te menj a **Capitolium** felé.*

Jánosházy:

*Te most a **Capitolium** felé menj. (I. felvonás I. szín)*

A fenti szövegben a Capitolium¹⁰ földrajzi-történelmi reália, egyrészt geográfiai képződmény, másrészt Rómának a rajta található törvényalkotó intézményét jelképezi. Amint az idézett fordítások jelzik, egyik fordító sem próbálkozott körülírással vagy generalizálással, hiszen e reália a római kultúra révén ismeretes a célnyelvi olvasók előtt.

---

¹⁰ A Capitolium Róma hét dombjának egyike, a rajta lévő épület a római törvényhozás székhelye (Illés 1994: 140).

Néhány sorral odébb egy néprajzi reáliát találunk. Flavius utasítását hallva Marrulus eleinte habozni látszik arra hivatkozva, hogy e napon ünnep van:

*You know it is the **Feast of Lupercal**.*

Vörösmarty:

*Tudod, ma vannak a' **Lupercaliák**.*

Illés:

*Ilyet tegyünk?
Hiszen **Lupercalia napja** van.*

Jánosházy:

*Tehetjük-e?
A Lupercaliák ünnepe van. (I. felvonás I. szín)*

Ez a reália egy régi római ünnepre utal¹¹. Átültetésekor fordítóink nem alkalmaztak generalizálást pl.: *ünnep*, mivel elveszne az eredeti lexéma kultúra-specifikus volta, de a körülírás lehetőségével sem éltek pl.: *a nyájak védőistenének ünnepe*, hiszen ezzel a megoldással túllépték volna a drámai jambus formai keretét.

A következő, szintén néprajzi reáliát Illés fordításában többletnek tekinthetjük, hiszen a forrásnyelvi szövegben nem szerepel reália. Az I. felvonás 2. színében Brutus megrántja Casca ruháját, ezzel adja tudtára, hogy beszélni szeretne vele, ezért illeti őt Casca a következő kérdéssel:

*You pulled me by the **cloak**. Would you
Speak with me?*

Vörösmarty:

***Palástomat** megrántátok, beszédtek
Van velem?¹²*

Illés:

*Megrántottad **tógám**, beszélni kívánsz?*

Jánosházy:

*Megrántottad **köpenyemet**, beszélni akarsz velem?
(I. felvonás 2. szín)*

A forrásnyelvi szövegben található *cloak* angol lexémát Vörösmarty és Jánosházy az angol szó alapjelentésének megfelelően fordítja *palástnak*, illetve

¹¹ A Lupercalia a nyájak védőistenének ünnepe. Az áldozati állatok bőréből hasított szíjjakkal fiatal nemesek körülfutották a várost, és főleg az asszonyokat csapdosták. A római hit szerint a nők ettől megtisztultak, a meddők termékennyé váltak (uo.).

¹² Vörösmarty tévesen fordítja le a forrásnyelvi mondatot, ugyanis Brutust csak egyedül Casca illeti kérdéssel.

köpenynek. Érdekes azonban Illés László megoldása, aki a szóban forgó forrásnyelvi szót a *tóga* reáliával adja vissza, hiszen az ókori Róma szabad polgárainak ez volt a viselete. Illés jól ráérezett arra, hogy neki a római kultúra néprajzi reáliájával kell élnie, hiszen ez így sokkal nagyobb mértékben kultúrspecifikus, mint az általánosító jellegű *palást* vagy *köpeny* lexéma.

Egy másik szövegrészletben egy társadalmi-politikai reáliát figyelhetünk meg. Cassius egy levelet ad Cinnának, hogy azt tegye a *praetor* székére, így próbálják az összeesküvők megnyerni maguknak Brutust:

*Be you content. Good Cinna, take this paper,
And look you lay it in the **Praetor**'s chair,
Where Brutus may but find it;*

Vörösmarty:

*Jó Cinna. Légy nyugodt. Fogd ezt az írást
És hagyd a' **praetor** székében, hogy ott
Találja Brutus;*

Illés:

*Légy nyugodt. Jó Cinna, vidd ezt az írást
És a **praetor** székére tedd oda,
Hogy csak Brutus akadjon rá...*

Jánosházy:

*Nyugodt lehetsz. Jó Cinna, fogd ezt az írást
És hagyd a **praetor** székén, hogy csupán
Brutus találjon rá;... (I. felvonás 1. szín)*

A *praetor*, az igazságszolgáltatás vezetője volt az ókori Rómában. Láthatjuk, hogy Shakespeare után a magyar fordítók is e latin lexemával éltek, hiszen valamiféle magyarosítás révén elveszett volna a latin szó kulturális jellege.

William Shakespeare *Julius Caesar*jában még találunk más reáliákat is pl.: *Colossus*, *Erebus*, *Ate*. Ezek mind a görög kultúrkörből, mitológiából származnak, és mivel tulajdonnevek így a fordításokban sem általánosította őket egyik fordító sem pl.: *Erebus* 'pokol'. Erre valószínűleg az lehet a magyarázat, hogy egyes reáliák pl.: *Capitolium* már ismertek a magyar olvasók körében, illetve a fordítók igazodnak ahhoz a Shakespeare-fordítási alapelvhez, amely arra vonatkozik, hogy a történelmi utalásokat csak annyira lehet megmagyarázni, amennyire feltétlenül szükséges (Szele *i.m.* 32), másrészt pedig a drámai jambus formailag nem teszi lehetővé a *Lupercaliához* hasonló reáliák explicitációs kibontását¹³, amely egy

¹³ Az explicitáció olyan fordítástechnikai eljárás, amelynek során a fordító olyan

prózai szöveg esetében talán elfogadható megoldás lenne. Így megmarad a kultúr-specifikus jelleg, ám az egyes reáliák megértéséhez viszont magyarázó jegyzet szükséges.

4. Az antonim fordítás mint átváltási művelet

Az antonim fordítás a jelentések felcserélésének művelete, amelynek során a forrásnyelvi jelentést a vele ellentétes célnyelvi jelentéssel cserélik fel a fordítók (Klaudy 1999: 126). Ez nyelvpártól és fordítási iránytól független, fakultatív fordítói eljárás, ugyanis a lefordítandó mondat majdnem minden esetben e módszer nélkül is megvalósítható (Klaudy *i.m.* 131). E fordítástechnikai művelet alkalmazása jelentős mértékben függ a fordító kompetenciájától, attól, hogy több lehetséges célnyelvi megfelelő közül sikerül-e kiválasztania az idiomatikusabb, a célnyelv szempontjából természetesebben hangzó változatot (Klaudy *i.m.* 128). Az átváltási művelet alapja az ellentmondás formális, logikai kategóriája, amely a tagadás révén kapott fogalmak között áll fenn. Azt ugyanis, hogy valaki *alacsony*, mint tudjuk, úgysis ki lehet fejezni, hogy *nem magas*.

Klaudy Kinga az antonim fordítás négy altípusát különbözteti meg: az előjelváltás, a nézőpontváltás, a nyomatékosító előjelváltás és az enyhítő előjelváltás jelenségét (uo.).

Az előjelváltás azt jelenti, hogy a fordító a forrásnyelvi szót felváltja a célnyelvi szó tagadásával pl.: *meghalt* → *nem él*. Ilyenkor a fordításban állító mondatból tagadó lesz (Klaudy *i.m.* 127) vagy fordítva.

Nézőpontváltáskor az ellenkező oldalról közelít meg valamit a fordító pl.: a *nem adtam neked orvosságot* helyett azt írja, hogy *nem kaptál tőlem orvosságot* (Klaudy *i.m.* 128). Látható, hogy itt mindkét mondat azonos jelentést fejez ki, csak a nézőpont változott meg.

A fordítók gyakran alkalmazzák a negatív megfogalmazást a nyomatékosítás eszközeként. Ez a művelet a következő példákkal szemléltethető: *jár az eszemben* → *nem megy ki a fejemből*, *néztük* → *nem vettük le a szemünket róla* (Klaudy *i.m.* 129). A pozitív-negatív vagy negatív-pozitív átváltás általában nyelvpártól és fordítási iránytól független átváltási művelet (Klaudy *i.m.* 130).

Az enyhítő előjelváltás olyan fordítási eljárás, melynek során a negatív tartalom némileg enyhítő szavakkal, kifejezésekkel fogalmazódik meg pl.: *némi*, *enyhe*, *vissza-vissza(nézett)* stb. Az antonim fordítás tehát többféle célnyelvi megoldást biztosító átváltási művelet, amelyek közül a fordító ízlése szerint vagy a célnyelvi norma elvének megfelelően válogathat (Klaudy *i.m.* 131–2).

---

információt épít a célnyelvbe, amely a forrásnyelvi szövegben rejtve marad (Simigné Fenyő *i.m.* 78).

4. 1. Antonim fordítás a gyakorlatban

Az antonim fordítás a vizsgált drámafordításokban többféle formában valósul meg. A tragédia legelején Flavius a mesterségük jelvénye nélkül járó mesterembereket vonja felelősségre:

*What, you know not,
Being mechanical you **ought not**
walk upon a labouring day without
the sign of your profession?*

Vörösmarty:

*Nem tudjátok-e
Kézműves létetekre, hogy **tilos**,
Hétköznap **járni** mesterségitek'
Jelcíme nélkül?*

Illés:

*Nem tudjátok talán,
Hogy kézművesnek köznapon **tilos**
Mesterjelvény nélkül **kóborolni**?*

Jánosházy:

*Nem tudjátok-e, hogy
Mint kézművesek munkanapokon
Nem járhattok kint mesterségeitek
Jelvénye nélkül? (I. felvonás I. szín)*

Láthatjuk, hogy Vörösmarty és Illés előjelváltást alkalmaz. Ez rendben is volna akkor, ha az angol *ought not* modális ige jelentése az lenne, hogy 'nem szabad', és nem az, hogy 'nem illene/kellene'. A *nem szabad* és a *tilos* jelentés-tartalmában azonos, mindkettő tilt valamitől. A forrásnyelvi szövegben azonban csak egy tanácsadás, és nem tiltás fogalmazódik meg. Jánosházy nem él az előjelváltás lehetőségével, de fordításában ő is tiltást fejez ki. Mindhárom célnyelvi mondatban a tanácsadás kifejezése sérül. Ez nem meglepő, hiszen az angol modális igék fordításakor gyakori probléma, hogy a jelentésárnyalatok módosulnak vagy elvesznek a célnyelvi szövegben (Benő 2011: 213).

Ritkább jelenség a tagadó-állító formaváltás esete. A következő példában Marullus Pompeiusra utal, akit ugyanúgy fogadott Róma népe, mint ahogyan most a diadalmas Caesart:

***Knew you not** Pompey?*

Vörösmarty:

***Nem ismerétek** Pompeiust?*

Illés:

Felednétek Pompeiust?

Jánosházy:

Nem ismertétek Pompejst? (I. felvonás I. szín)

Vörösmarty és Jánosházy nem él az antonim fordítás lehetőségével. Megoldásuk ekvivalens változata a forrásnyelvi mondatnak. Illés László azonban fakultatív módon jár el, ugyanis ő az előjelváltással azt akarja érzékeltetni, hogy a rómaiak már nem kívánnak emlékezni Pompeiusra. Az angol *know* 'tud, ismer' ige itt a Pompeius esetére utal, nem pusztán arra, hogy ismerték-e őt vagy sem. Ezért Illés megoldása árnyalatában sokkal kifejezőbb, ugyanis a közelmúltban történetekre mindnyájan emlékezhetnek, így a negatív előjelű angol ige átváltható a célnyelvi szövegben a pozitív előjelű *feled* ige feltételes módú alakjára.

Az antonim fordítás egy másik gyakori típusa az állító-tagadó formaváltás. Ugyancsak e felvonás II. színében Brutus a Cassiusszal való másnapi találkozásuk felől érdeklődik:

(...) tomorrow, if you please to speak with me.

Vörösmarty:

...holnap ha tán

Beszélni vágysz velem...

Illés:

...ha holnap

Nincs kedved ellen velem társalogni.

Jánosházy:

Holnap, ha szólni kívánsz még velem... (I. felvonás II. szín)

A fenti példában ismét jól látható, hogy csak Illés László használja az antonim fordítást, vagyis a nyomatékosító előjelváltást. Egy pozitív előjelű forrásnyelvi mondatot váltott át negatív megfogalmazású célnyelvi mondattá.

A fordítók gyakran élnek a nézőpontok felcserélésével is a célnyelvi szövegben. Ilyenkor egy másik szereplő szemszögéből jelenítik meg az eseményeket. A IV. felvonás 3. színében Brutus és hívei arról tanácskoznak, hogy Philippinél megütköznek Octavius és Antonius seregével, s mivel Brutus látja, hogy senkinek sincs több mondanivalója, azt javasolja, térjenek mind nyugovóra: *There is no more to say* (IV. felvonás 3. szín). Vörösmarty a forrásnyelvi mondatot szinte szöveghűen fordítja magyarra (*Nincs mit mondanunk még*). Illés nézőpontváltással él, ugyanis a többiek állásfoglalását szem előtt tartva fogalmazza meg kérdését (*Kér szót még valaki?*). Jánosházy pedig nyomatékosító előjelváltást alkalmaz (*Van még valami?*), hiszen a negatív előjelű forrásnyelvi mondatot pozitív előjelű célnyelvi párjával adja vissza.

Láthattuk a kiemelt szövegrészletek alapján, hogy Vörösmarty és Jánosházy csupán egyszer, Illés László azonban mind a négy alkalommal él az antonim fordítás lehetőségével, amelynek segítségével sokszor pontosabban ki lehet fejezni célnyelven a forrásnyelvi mondanivalót. Az antonim fordítás a fordítók szakmai kompetenciájától függ, ők maguk döntenek el felkészültségüknek megfelelően, hogy alkalmazzák-e vagy sem ezt a változatosságot biztosító fordítói technikát.

Következtetések

A három drámafordítás összehasonlítása során megvizsgált nyelvi adatok alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. A *Julius Caesar* képi világa általában megőrződik a fordításokban. A fordítók arra törekedtek, hogy a forrásnyelv kifejező képeit pontos, szöveghű átültetéssel a célnyelvi szövegben is megjelenítsék. Apró eltérésekkel, jelentésárnyalati különbségekkel azonban számolni kell.

2. A reáliákat a fordítók nem fejtik ki explicit módon a szövegtestben. Nem élnek kihagyással, generalizálással vagy körülírással. Ennek több oka lehetséges: az egyik az, hogy egyes reáliák a görög-római kultúra révén már ismeretesek a magyar olvasók előtt, másrészt a fordítók igazodnak ahhoz a Shakespeare-fordítási alapelvhöz, amely kimondja, hogy a kulturális, történelmi utalások megtartandók a fordításokban (Szele *i.m.* 32), de ugyanakkor a versforma megőrzésének szigorú alapelve is meggátolja ezek explicitációs kibontását.

3. Az antonim fordítás kapcsán megállapíthatjuk, hogy e fordítási technikát a három műfordító közül Illés László alkalmazta a leggyakrabban. Mivel ez nem kötelező átváltási módszer, a fordító kompetenciájától függ, hogy több lehetséges megoldás közül melyiket választja a forrásnyelvi mondanivaló megjelenítésére.

4. Kutatásom során nyilvánvalóvá vált, hogy a régebbi, kanonizált fordítások szinte napjainkig vonatkozási alapként szolgálnak az újabb fordítók számára. Gondoljunk itt a klasszikus fordításból átvett, mai nyelvre igazított kifejezésekre, mondatokra, de ugyanakkor a másképpen fordítás, az eltérésre törekvő tudatos eljárások is megnyilvánulnak ezekben az alkotásokban. A korábbi fordításokhoz képest a választási lehetőségek egyre szűkösebbek a fordítói megoldások tekintetében, ezért egyre nehezebb feladat vár arra, aki egy újabb Shakespeare-fordítás létrehozására vállalkozik.

GORON SÁNDOR

Kulcsszavak: Shakespeare, Julius Caesar, nyelvi képek, reáliák, antonim fordítás

IRODALOM

- Arisztotelész, *Poétika*. Fordította Sarkady János. In *Poétikák* (Arisztotelész, Horatius, Boileau). Európa Könyvkiadó. Budapest, 2007. 5–60.
- Benő Attila, *A dolgok másik neve*. Komp–Press Kiadó. Kolozsvár, 2011.
- Goron Sándor, *Fordítástechnika és nyelvezet William Shakespeare Julius Caesar című tragédiájának két magyar fordításában*. 2012. (www.adatbank.transindex.ro/adatbank) (Letöltve 2012. 12. 20.)
- Illés László, *A fordító monológja*. In: *William Shakespeare Julius Caesar*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1994. 129–133.
- Illés László, *Jegyzetek*. In: *William Shakespeare Julius Caesar*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1994. 139–49.
- Kemény Gábor, *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2002.
- Klaudy Kinga, *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica Kiadó. Budapest, 1997.
- Klaudy Kinga, *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Scholastica Kiadó. Budapest, 1999.
- Knight, George Wilson, *The Imperial Theme further interpretations of Shakespeare's tragedies*. Methuen & CO. LTD. London, 1963.
- Máthé Dénes, *A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két háború közti magyar költészetben*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása. Kolozsvár, 2005.
- Nagy Gergely Miklós, *Mr. Shakespeare magyar hangjai*. 2010. (<http://www.revizoronline.com/article.php?id=2100>) (Letöltve 2013. 03. 11.)
- Simigné Fenyő Sarolta, *A fordítás mint közvetítés*. Stúdium Rendezvények és Nyelvtanfolyamok. Miskolc, 2006.
- Szele Bálint, *Szabó Lőrinc Shakespeare-fordításai*. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola. Miskolc, 2006.
- Szilágyi N. Sándor, *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár, 1996.

FORRÁSOK

- Shakespeare, William 1839/1983. *Julius Caesar*. Vörösmarty Mihály fordítása. In: Vörösmarty Mihály *Összes művei. Drámafordítások*. 12. kötet, Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Shakespeare, William, *Julius Caesar*. Illés László fordítása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Shakespeare, William, *Julius Caesar*. Jánosházy György fordítása. *Látó*, VII. évf., 3. szám. 39–107.
- Shakespeare, William 1600/2005. *Julius Caesar*. In: *The Oxford Shakespeare. The Complete Works*. Oxford University Press.

PROBLEME DE INTERPRETARE ÎN TREI TRADUCERI ÎN LIMBA MAGHIARĂ A
TRAGEDIEI JULIUS CAESAR DE WILLIAM SHAKESPEARE

(Rezumat)

Autorul cercetează probleme de traducere comparând tragedia Julius Caesar de William Shakespeare cu traducerea clasică a lui Mihály Vörösmarty (1839) și două traduceri noi, ale lui László Illés (1994) și György Jánosházy (1996).

Problemele dezbătute sunt următoarele: cum au realizat traducătorii imaginile poetice și realiile dramei originale în traducere și dacă au aplicat tehnica traducerii antonime, știind că aceasta este o metodă facultativă.

Cuvinte-cheie: Shakespeare, Julius Caesar, imagini poetice, realii, traducee antonimă

INTERPRETATION ISSUES CONCERNING THREE TRANSLATIONS INTO
HUNGARIAN OF SHAKESPEARE'S *JULIUS CAESAR*

(Abstract)

The paper presents some translation and interpretation issues by comparing the original tragedy of Shakespeare's Julius Caesar to the classical translation by Mihály Vörösmarty (in 1839) and to two new translations, by László Illés (in 1994) and György Jánosházy (in 1996).

The following issues are discussed: how did the translators realize the poetic images and the realia of the original drama in the translations; did they apply the antonymic translation technique, being aware that this would be an optional method.

Key words: Shakespeare, Julius Caesar, poetic images, realia, antonymic translation

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ÚJABB FEJLEMÉNYEK A NYELVI REVITALIZÁCIÓ KUTATÁSÁBAN

Bevezetés

A nyelvi revitalizáció kérdése az elmúlt években egyre inkább a szociolingvisztikai kutatás középpontjába került, hiszen kétnyelvűségről, nyelvvesztésről, nyelvhalálról nemigen beszélhetünk anélkül, hogy a nyelvi revitalizáció szóba ne kerülne lehetőségként vagy akár sikertörténetként. A nyelv-felélesztés elméletével és gyakorlati megvalósulásaival számos szakirodalmi munka foglalkozik, melyek egyrészt esettanulmányokat mutatnak be, másrészt elméleti keretet kívánnak szolgálni az új revitalizációs programok megtervezéséhez. A magyar nyelven íródott vagy a magyarra fordított nemzetközi szakirodalomban is egyre gyakrabban szóba kerül a veszélyeztetett vagy kihalófélben levő nyelvek felélesztésének témaköre, bár terminológiája még nem egységesült teljesen¹.

A nyelvi revitalizáció, azaz a valamilyen szinten veszélyeztetett nyelvek felélesztésének, megerősítésének történetében három nagy hullámot azonosíthatunk: az első a 19. századi népnemzeti mozgalmak idejére tehető, amikor az etnikai, nemzeti önállósodás, az önálló államok megalapításának egyik legfontosabb ismérve, és a nemzeti identitás legmeghatározóbb hordozója a nemzeti nyelv lett. A második jelentős hullám a 20. század második felére, a 60-as, 70-es, egyes esetekben pedig a 80-as évekre tehető, ami a második világháborút követően a gyarmati társadalmak felbomlása és az újabb etnikai fellendülés, reneszánsz, az ún. *etnikai feléledés* vagy *revival-mozgalom* időszakával egyezik meg (l. pl. Fishman 2006).

A nyelvmegerősítő, nyelvélénkítő tevékenységek harmadik hullámát a szakma szintjén Fishman és Krauss figyelemfelhívó tudományos munkássága indította el, bár a kulturális és nyelvi feléledést tárgyaló első szakmunkaként Ellis és Mac a'Ghobhainn *The Problem of Language Revival* című könyvét tartják számon (1971). Ezt követte két évtizeddel később Fishman korszakalkotó műve, a *Reversing Language Shift* (1991), mely tartalmazza Fishman *Graded Intergene-*

---

¹ A terminológiai kérdések részletes tárgyalásáért lásd Gál 2010: 15–23.

rational Disruption Scale (GIDS), vagyis a korosztályok közötti kommunikációs töréspontok skáláját, amely két évtizeden keresztül elméleti keretet biztosított a szakmai elemzések, esettanulmányok elkészítésének. Krauss *The world's languages in crisis* című munkája 1992-ben jelent meg, melyben a veszélyeztetett nyelvek számát, arányát vizsgálja, hangsúlyozza a világ nyelvi sokszínűségének fontosságát, ugyanakkor jelentősége abban is áll, hogy a tanulmány egyben felszólítás is a szakma felé, melynek értelmében a nyelvcsere, a nyelvhalál folyamatát, a nyelvek eltűnését valamilyen módon lassítani kell, ez pedig a nyelvészek feladata is.

A nyelvi veszélyeztetettségre vonatkozó statisztikák szerint a világ nyelveinek jelentős százaléka kihalófélben van. Egyes becsléseknek megfelelően a mai mintegy hatezer beszélt nyelv kb. kilencven százaléka hal ki száz éven belül, ha a nyelvcsere- és nyelvvesztési folyamatok a jelenlegi ütemben haladnak tovább (Krauss 1992). Ismét mások szerint ez az arány 50% (l. pl. Krauss, idézi: Pusztay 2006). a mintegy 6–7000 számon tartott nyelvből csupán kb. 600 mondható biztonságban levőnek, a pesszimistább előrejelzések szerint inkább csak 300 (Krauss 1992: 7). Rannut elképzelésének megfelelően azonban csupán annak a 40–50 nyelvnek van reális jövője, amelyekre a számítógépes programokat, rendszereket lefordítják (l. Skutnabb-Kangas–Phillipson 2008).

A nyelvi vitalitásra vonatkozó legújabb szakirodalomban megjelent a „digitális nyelvhalál” (*digital language death*) és „digitális vitalitás” (*digital vitality*) fogalma, melyek az adott nyelvek virtuális, internetes jelenlétére vonatkoznak. Kornai szerint a digitális vitalitás korai ismérve az, hogy azon a bizonyos nyelven készülnek-e Wikipédiás cikkek, avagy sem, hiszen ez jelzi azt, hogy a nyelvnek sikerült-e betérni a digitális világba (l. Kornai 2013).

Az *Ethnologue*, a világ nyelveit nyilvántartó legnagyobb adatbázis legújabb kiadása a következő információkat közli a nyelvek helyzetével és vitalitásával kapcsolatban: a világ nyelveinek száma 7106, melyből 1519 „bajban van”, míg 915 „haldoklik”². Az *Ethnologue* ugyanakkor azokat a nyelveket is számon tartja, amelyek 1950 óta kihaltak, azaz már senki sem használja őket (még szimbolikus helyzetben sem), hiszen már senki sem azonosul azzal az etnikai identitással, amelyet a nyelv hordozott. Ennek értelmében a legújabb 17. kiadás szerint 373 ilyen nyelv van, és – számításainknak megfelelően – évente átlagosan 6 nyelv hal ki. A kiadvány történetében először a 16. kiadásban az ismert élő nyelvek száma kisebb volt, mint az előzőben: míg a 15-ben 6912 nyelv szerepel, a 16-ban 6909 (Lewis–Simons 2010: 104).

A nyelvi revitalizáció válasz a nyelvi veszélyeztetettségre: olyan komplex módszerek és stratégiák együttese, mely számos nyelvi tervezési és nyelvoktatási feladatot foglal magában, ugyanakkor a nyelvi jogok kérdéskörét is érinti.

² <http://www.ethnologue.com/world> (2014. június 24.)

Szakmai szempontból tehát több nyelvészeti kutatási területet is összekapcsol. Jelen tanulmányban a nyelvészeti vizsgálatoknak azon fejleményeit kívánom bemutatni, amelyek a nyelvi revitalizáció elméletének és gyakorlatának legújabb trendjeit képviselik, elsőként a nyelvi vitalitás kiértékelésének új kereteit, aztán a nyelvi dokumentáció és új technológiák szerepét a nyelvfelélésztés gyakorlatában.

Új eszközök a nyelvek helyzetének kiértékelésében

Mint már említettük, Fishman 1991-es alpművében publikálta a nyelvi veszélyeztetettségre és a nyelvcserre megfordítására összpontosító nyolcfokú skálát, amely a nyelvi revitalizáció szakirodalmában a legtöbbet idézett eszköz volt a nyelvek helyzetének, életképességének meghatározására. Mint neve is mutatja, a generációközi nyelvtadás jelenlétére, illetve hiányára összpontosít, és ebből a szempontból értékeli ki a nyelvek vitalitását. Abból indul ki, hogy a generációközi nyelvtadás a szülők részéről nem csupán egy személyes, egyéni döntés, hanem olyan folyamatoknak az eredménye, melyek következtében a nyelv egyre inkább teret vesz, és így a szülők már nem tartják elég értékesnek ahhoz, hogy megtanítsák a fiatalabb generációknak. A nyelvhasználati terek meghatározásával a GIDS segítségével a nyelvek elhelyezhetők azon a skálán, melynek egyik végén a nyelveket sokan használják minden funkcióban, másik végén pedig már senki sem használja semmilyen területen³.

Bár a GIDS valóban megkerülhetetlen a nyelvcserre visszafordításának eltervezésében és a nyelvek vitalitásának kiértékelésében, a szakirodalomban számos kritika is megfogalmazásra került vele kapcsolatban. Az egyik az, hogy a nyelvcserre visszafordítása egyszerűnek, átláthatónak, pontosan megtervezhetőnek tűnik, azonban a nyelvek valós helyzete ennél sokkal bonyolultabb. Egyes kutatók szerint a skála hiányosságai abban is megragadhatók, hogy elsősorban európai és európai típusú nyelvekre és kultúrákra összpontosít, így számos helyzetben, mint például az amerikai vagy ausztráliai őslakosok nyelvével kapcsolatban nem alkalmazható hatékonyan (l. Hinton, idézi: Walsh 2005: 297–298).

Egy másik kritikát Le wis és Simons fogalmaz meg, mely szerint a GIDS nem tér ki a nyelvcserre irányára, azaz nem meghatározható, hogy a nyelv gyengül vagy erősödik, illetve nem tartalmazza egy adott nyelv összes lehetséges státusát. Ugyanakkor Fishman skálájának alsó szintje, amelyik az ún. „gyenge” nyelveket írja le, nem elég részletes, éppen ezért döntöttek úgy, hogy kiegészítik azt, és megalkotják a kibővített skálát, az *Expanded Graded Intergenerational Disruption Scale*-t (EGIDS) (l. Lewis–Simons 2010). Az EGIDS tartalmazza ugyanakkor az UNESCO által kidolgozott, a nyelvi vitalitás kiértékelését szolgáló keretrendszert is.

---

³ A GIDS részletes leírását lásd Gál 2010: 42–5.

Az EGIDS Fishman nyolcszintes skálájával szemben 13 szintet tartalmaz: a legfontosabb különbségek a 6., illetve a 8. szinten vannak, ugyanakkor 3 új szintet is bevezet, a 0., a 9., illetve a 10. szinteket.

Szint	Megnevezés	Leírás	UNESCO
0	Nemzetközi	A nyelvet nemzetközi szinten, számos funkcióban használják.	Biztonságban levő
1	Nemzeti	A nyelvet nemzeti szinten használják az oktatásban, a munkahelyeken, a sajtóban és a kormányzásban.	Biztonságban levő
2	Regionális	A nyelvet a helyi és regionális sajtóban, hivatalokban használják.	Biztonságban levő
3	Kereskedelmi	A nyelvet a helyi és regionális szintű munkahelyeken használják.	Biztonságban levő
4	Oktatási	A nyelven való írást és olvasást a közoktatásban tanítják.	Biztonságban levő
5	Írott	A nyelvet szóban minden generáció használja, írásban a közösség egy része.	Biztonságban levő
6a	Életerős	A nyelvet szóban minden generáció használja, és a gyerekek anyanyelvként tanulják.	Biztonságban levő
6b	Veszélyeztetett	A nyelvet szóban minden generáció használja, de a fiatal szülők csak egy része tanítja meg a gyerekeknek.	Biztonságban nem levő
7	Nyelvcseré	A fiatal szülők generációja egymás között használja, de egyikük sem tanítja meg a gyerekeinek.	Egyértelműen veszélyeztetett
8a	Haldokló	A fennmaradó aktív nyelvhasználók a nagyszülők generációjához tartoznak.	Súlyosan veszélyeztetett
8b	Majdnem kihalt	A fennmaradó beszélők a nagyszülők generációjához tartoznak, vagy még annál is idősebbek, és kevés lehetőségük van használni a nyelvet.	Kritikusan veszélyeztetett
9	Alvó	A nyelv egy etnikai közösség hagyományos nyelvi örökségének emlékeként szolgál. Legfeljebb szimbolikus nyelvhasználója él már.	Kihalt
10	Kihalt	Senki etnikai identitásának nem a része a nyelv, még szimbolikus használatban sincs már.	Kihalt

1. Táblázat: Az EGIDS (Lewis–Simons 2010 alapján)

Lewis és Simons tanulmánya ugyanakkor tartalmaz egy olyan kérdéssort is, amely segít a kiértékelőnek megállapítani, hogy a szóban forgó nyelv az EGIDS pontosan melyik szintjére sorolható:

1. számú kérdés: Mi a nyelv jelenlegi identitásfunkciója?
2. számú kérdés: Mi a hivatalos használat szintje?
3. számú kérdés: Minden szülő megtanítja a nyelvet a gyerekeinek?
4. számú kérdés: Mi az írástudás státusa?
5. számú kérdés: Melyik a legfiatalabb generáció, akiknek a nyelvhasználata teljes körű?

A tanulmány szerzői egy külön skálát alakítottak ki a nyelvi revitalizáció szempontjának alkalmazásával, amelyben a szintek száma ugyanaz, mint az

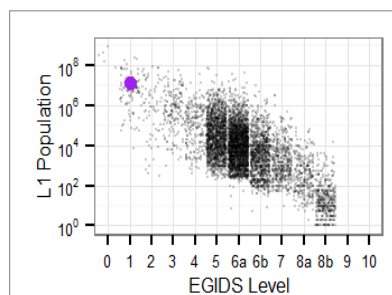
előzőben, azonban a megnevezések és a leírás az eddigi nyelvfelélesztési tevékenységeket figyelembe véve kívánja besorolni a világ nyelveit:

6a	Életerős	A nyelvet szóban minden generáció használja, és a gyerekek otthon anyanyelvként tanulják.
6b	Helyreállított	A gyermekek harmadik generációjának egyes tagjai otthon sajátítják el a nyelvet, melynek eredményeként a generációközi nyelvtadás teljes körűen helyreállt.
7	Revitalizált	A gyerekek második generációja szülei révén sajátítja el a nyelvet, akik ugyancsak otthon tanulták meg azt. A nyelvtadás az otthonokban és a közösségben megy végbe.
8a	Felélesztett	A gyerekek a nyelvet a közösségben sajátítják el, egyesek akár otthon is, és egyre többen tudják használni szóban a mindennapi kommunikáció során.
8b	Újra bevezetett	A szülők generációjához tartozó felnőttek újraépítik és újra bevezetik a nyelvet a mindennapi társas interakciókban.
9	Újra felfedezett	A felnőttek újra felfedezték a nyelvüket elsősorban szimbolikus és identifikációs célokból.

2. Táblázat: A revitalizációs EGIDS-szintek (Lewis–Simons 2010 alapján)

Az EGIDS így a nyelvek helyzetének kiértékelésében több szempontból is alkalmazható: egyrészt meghatározható a nyelvcsere iránya, az, hogy egy gyengülő vagy egy erősödő nyelvvel van dolgunk, ennek értelmében pedig értő módon lehet megfogalmazni azokat a tevékenységeket, módszereket és stratégiákat, amelyek elősegítik a nyelvnek egy alsóbb szintről egy felsőbb szintre való mozdítását.

Közzététele óta az *Ethnologue* minden nyelv állapotának kiértékelésében alkalmazza az EGIDS-et, azaz azonosítja, hogy a szóban forgó nyelv melyik szint-re sorolható, ezzel kialakítva az élő nyelvek „felhőjét”, melyet egy koordinátarendszeren ábrázol. A függőleges tengely a beszélők számát jelöli, míg a vízszintes az EGIDS szintjeit.

1. Grafikon: a magyar nyelv elhelyezkedése a nyelvi felhőn belül (az *Ethnologue* alapján)

A skálát számos más egyesület és intézmény is használja a veszélyeztetett nyelvek vitalitásának mérésében (l. pl. a SIL International nemzetközi keresztény szervezet, mely a kevésbé használt és ismert nyelvek vizsgálatával, fejlesztésével

és dokumentálásával foglalkozik). Lewis és Simons tanulmányát a Google Scholar⁴ szerint publikálása óta mintegy 40 szakirodalmi munka idézte, mely jól mutatja azt, hogy a szakmában egyre inkább elfogadott. Egyik kritikai megjegyzés vele kapcsolatban az, hogy nem veszi figyelembe a beszélők számát, a nyelvközösség attitűdjeit saját nyelvükkel szemben, a kormánynak a nyelvvel szembeni hivatalos álláspontját, illetve a nyelvi dokumentáció mértékét vagy létét (lásd Dwyer 2012). Dwyer azt is hangsúlyozza, hogy az EGIDS helyszíni kiértékelését teszi szükségessé a nyelvhasználati tereknek és a nyelv állapotának, hiszen nagyon sok nyelv esetében ezek az adatok nem állnak a szakma rendelkezésére. Ettől függetlenül egyre több tanulmány és szakmunka alkalmazza a skálát egy adott veszélyeztetett nyelv vagy nyelvváltozat státuszának és vitalitásának kiértékelésében (e.g., Hall et al. 2014, Kornai 2013, Regmi 2013, Ting–Ling 2013, Yadava 2013, Yu-Hsiu Lee 2014), és hasznos mérőeszközként fogadják el a nyelvi tervezési munkálatok előkészítésében.

A nyelvi dokumentáció és az új technológiák szerepe

A nyelvi dokumentáció talán az egyik legfontosabb része a veszélyeztetett nyelvekkel való szakmai munkának, és a kutatóknak meg kell érteniük azt a felelősséget, ami a veszélyeztetett nyelvek helyes dokumentációjával jár. Számos kritikusan veszélyeztetett nyelv esetében az egyetlen lehetőség lehet arra, hogy a nyelvet, nyelvváltozatot rögzítsék. Nagyon hosszú ideig, amikor a nyelvfelélesztés, a nyelvi revitalizáció lehetősége még nem került szóba, a nyelvi dokumentáció elsősorban a szakma érdekeit tartotta számon, kutatási célokra történt, a nyelvről, nyelvekről való tudás bővítését szolgálta. Azonban ennek az új paradigmának a fényében a nyelvi dokumentációról való gondolkodás is megváltozni látszik, amikor a legfontosabb kérdés már az, hogy a nyelvi dokumentáció milyen módon fordítható a beszélőközösség javára. Kulcsfontosságú eleme a nyelvi revitalizációnak, hiszen például az orális nyelvek esetében az írásrendszer kialakítása elősegítheti a nyelv intézményesített, formális tanítását, bár a kérdéssel kapcsolatban heves vita született, már ami a grafizáció negatív következményeit illeti⁵. Egyértelmű, hogy egy jól dokumentált veszélyeztetett nyelvnek sokkal nagyobb esélye van arra, hogy sikeres legyen a revitalizációja. Fontos ugyanakkor, hogy a nyelveket egy közösség és egy kultúra részeként értelmezzük, és így a nyelvi öko-

---

⁴ Magyarul: Google Tudós, mely „egyszerű lehetőséget kínál arra, hogy általános keresést végezzon tudományos irodalmi anyagokban”. L. <http://scholar.google.hu/intl/hu/scholar/about.html> (2014. június 23.).

⁵ A kérdés bővebb tárgyalását lásd Gál 2010: 121–5.

lógiai kerüljenek dokumentálásra, hiszen a nyelveket kulturális és szociális környezetükben kell vizsgálni (Grenoble 2013).

A nyelvi dokumentáció a 21. században szorosan összefügg az új technológiákkal és az elektronikus médiával. Számos szakember tárgyalta a nyelvi revitalizáció és az új technológiák kapcsolatát, hiszen az internet, a számítógép és okostelefon által segített nyelvtanulás korszakában a nyelvfelkészítés és a nyelvcsere megfordítása is új teret nyert. Hermes és King szerint ezek a technológiák egyrészt eszközei és módozatai is lehetnek a nyelvhasználatnak, illetve az új nyelvi anyagok és források gyors előállításának (Hermes–King 2013: 126).

A nyelvi revitalizáció és a technológia összefonódása nem új keletű, hiszen a szakirodalomban számos példát találhatunk arra nézve, hogy a nyelvfelkészítési módszerek mindig megpróbálták beépíteni a rendelkezésre álló csúcstechnológiát, legyen az a telefon, a rádió, a televízió, a média, illetve a multimédiás szoftverek. Fontos különbséget tennünk aközött, hogy az új technológiák valamilyen nyelvoktatási platformot szolgáltatnak-e, vagy teret biztosítanak az új nyelvhasználati funkciók számára, mint például a közösségi média esetében. A továbbiakban ezt a két szempontot külön tárgyaljuk.

A legújabb szakirodalmi munkák és esettanulmányok számos esetben bemutatják azokat az új technológiákat, amelyek alkalmazásra kerülnek a veszélyeztetett nyelvek felkészítésében, elsősorban a nyelvoktatásban: speciális szoftver készült például az Ojibwe nyelv tanulói részére (*Ojibwemodaa*, lásd Hermes–King 2013), az amerikai indián nyelvek oktatásában egyre terjednek az okostelefonra kifejlesztett mobilalkalmazások (Begay 2013), számos cikk foglalkozik az új technológiák alkalmazásával az adott közösségekben (l. pl. Galla 2010).

Az internet, egészen pontosan a közösségi média (a facebook, a Twitter stb.⁶) virtuális jelenlétet biztosít a veszélyeztetett nyelvek számára, mely lehetővé teszi a nyelvhasználók és nyelvtanulók részére a nyelv gyakorlását, új nyelvhasználati tereket teremtenek meg, ugyanakkor virtuális közösségek kialakulását is lehetővé teszi, amely nem függ a földrajzi elhelyezkedéstől (l. pl. Sallabank 2011).

Az információs technológia és az internet sok szempontból segíti a nyelvi revitalizációt: egyrészt a nyelvi és metanyelvi dokumentációt teszi lehetővé a hang- és képanyagok rögzítésével, ugyanakkor a nyelvi adatbázisokat, multimédiás szótárakat a felhasználók rendelkezésére bocsátja. Másrészt az olyan honlapok és internetes portálok kialakítása, amelyek tanulmányokat, további információkat tartalmaznak az adott nyelvről és nyelvi közösségről, elősegítheti a nyelv és a kultúra népszerűsítését és megismertetését másokkal. Nem utolsósorban az új technológiák nyelvoktatási és nyelvtanulási szerepet is betölthetnek a

---

⁶ Lásd Jones et al. 2013

multimédiás szoftverek, nyelvtanulási célú honlapok és internetes tanfolyamok segítségével.

Fontos ugyanakkor azt is megemlíteni, amiről már szót ejtettünk a tanulmány bevezetőjében, hogy a valamilyen szempontból veszélyeztetett vagy kisebbségi nyelv internetes jelenlétének és az új technológiákban való alkalmazásának szimbolikus jelentősége is van, hiszen erősíti a nyelv relevanciáját, szerepét és felhasználhatóságát (Galla 2010). Az ilyen nyelveknek a jelenléte az interneten vagy a digitális világban nem csak azzal segíti elő a nyelvmegőrzést és a nyelvi revitalizációt, hogy teret biztosít a nyelvhasználóknak és a nyelvet tanulóknak nyelvi készségeik fejlesztésének, hanem azzal is, hogy a nyelv ideológiai értékét is átformálja, hiszen így a kevésbé használt nyelv a kortárs világ részeként értelmezhető, mely releváns lehet egy adott csoport jövőjében (Eisenlohr 2004). Természetesen azt is fontos megemlíteni, hogy az internet és az új technológiák nem állnak minden nyelvi közösség rendelkezésére, éppen ezért nem is lehetnek relevánsak minden esetben.

Következtetések

A nyelvi veszélyeztetettség tárgyalásában a nyelvi revitalizáció valóban megkerülhetetlen lett. A szakirodalomban azt láthatjuk, hogy egyre több veszélyeztetett nyelvvel kapcsolatban megfogalmazódik az az igény, hogy akár a közösség, akár szakemberek bevonásával a nyelvcsere folyamatát lelassítsák, vagy akár meg is fordítsák, hogy új tereket biztosítsanak a nyelvhasználatnak, így tehát azt mondhatjuk, hogy a nyelvészeti, és elsősorban szociolingvisztikai szakirodalom a nyelvi veszélyeztetettségre egy aktív, tette készítő választ adott és ad.

A legújabb kutatások hangsúlyozzák a nyelv helyzete, vitalitása helyes kiértékelésének fontosságát, hiszen csak így lehetséges kialakítani a megfelelő nyelvi revitalizációs stratégiákat és tevékenységeket. Ugyanakkor a kutatásban megfigyelhető az a „digitális fordulat”, amely egyre nagyobb szerepet tulajdonít a revitalizációs célú nyelvi dokumentációnak, az új technológiák beépítésének a veszélyeztetett nyelvek oktatásába és tanításába. A legkritikusabb pont azonban változatlan: a közösség aktív részvétele. Évtizedek tapasztalata mutatja azt, hogy a sikeres nyelvi revitalizációs törekvések mindig a közösségi kezdeményezésben, befektetésben és elkötelezettségben gyökereznek (Hermes–King 2013). Ez pedig azt jelenti, hogy a közösség beleegyezése, együttműködése és részvétele nélkül bármely nyelv felélesztése gyakorlatilag lehetetlen. És bár a szakma egyre nagyobb szerepet játszik ezeknek a programoknak a kidolgozásában, elméleti keretbe való helyezésében, a végső döntés mindig a közösségé magáé.

FAZAKAS NOÉMI

Kulcsszavak: nyelvi veszélyeztetettség, nyelvi revitalizáció, EGIDS, nyelvdokumentálás, új technológiák

IRODALOM

- Begay, W. R., *Mobile Apps and Indigenous Language Learning: New Developments in the Field of Indigenous Language Revitalization*. Mesteri dolgozat, The University of Arizona. 2013. http://arizona.openrepository.com/arizona/bitstream/10150/293746/1/azu_etd_12780_sip1_m.pdf
- Dwyer, A. M., Tools and techniques for endangered-language assessment and revitalization. In Trace Foundation (szerk.) *Minority Language in Today's Global Society*. Trace Foundation. New York, 2012.
- Eisenlohr, P., *Language revitalization and new technologies: cultures of electronic mediation and the refiguring of communities*. In: Annual Review of Anthropology, 2004/Vol. 33, 21–45.
- Fishman, J. A., *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. In: Multilingual Matters 1991/76. Clevedon,
- Fishman, J. A., *Language Loyalty, Language Planning and Language Revitalization*. In: Multilingual Matters. 2006.
- Gál N. *A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár, 2010.
- Galla, C. K., *Multimedia Technology and Indigenous Language Revitalization: Practical Educational Tools and Applications Used Within Native Communities*. PhD disszertáció, The University of Arizona. 2010.
- Grenoble, L. A., *Unanswered questions in language documentation and revitalization: New directions for research and action*. In: Mihas, E. – B. Perley – G. Rei-Doval – K. Wheatley (szerk.): Responses to Language Endangerment. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia, 2013. 43–58.
- Hall, P. – B. K. Bal, S. Dhakhwa – B. N., *Regmi Issues in encoding the writing of Nepal's Languages*. In: Computational Linguistics and Intelligent Text Processing. Lecture Notes in Computer Science. 2014/Vol. 8403, 52–67.
- Hermes, M., – K. King, *Ojibwe language revitalization, multimedia technology, and family language learning*. In: Language Learning & Technology. 2013/Vol. 17: 1, 125–44.
- Jones, R. J. – D. Cunliffe – Z. R. Honeycutt, *Twitter and the Welsh language*. In: Journal of Multilingual and Multicultural Development. 2013. Vol. 37: 7, 653–71.
- Kornai, A. *Digital language death*. PLoS ONE 2013/ 8: 10. <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0077056#pone-0077056-g002>. (2014. május 10.)
- Krauss, M., *The world's languages in crisis*. In: Language. 1992/68: 1, 4–10.
- Lewis, P. M. – G. F. Simons, *Assessing Endangerment: Expanding Fishman's GIDS*. RRL, 2010./LV: 2, 103–20.
- Pusztay J., *Veszélyeztetett nyelvek – veszélyeztetett népek*. In: Diószegi László (szerk.), *A moldvai csángók*. Teleki László Alapítvány. Budapest, 2006. 79–87.
- Regmi, A., *Multilingualism, domains of language use and language vitality in Magar Kaike*. In: Nepalese Linguistics. 28: November 2013, 162–8.
- Sallabank, J., *Language Endangerment*. In: Wodak, R. – B. Johnstone – P. Kerswill (szerk.): *The SAGE Handbook of Sociolinguistics*. Sage.
- Skutnabb-Kangas, T. – R. Phillipson, *A Human Rights Perspective on Language Ecology*. In: Creese, A. – P. Martin – N. H. Hornberger (szerk.): *Encyclopedia of Language and Education*, 2. kiadás. Springer, New York, 2008. 3–14.

- Ting, S.-H. –Ling, T.-Y., *Language use and sustainability status of indigenous languages in Sarawak, Malaysia*. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 2013/ 34: 1, 77–93.
- Walsh, J., *Will indigenous languages survive?* In: *Annual Review of Anthropology*. 2005./34, 293–315.
- Yadava, Y. P., *Linguistic context and language endangerment in Nepal*. In: *Nepalese Linguistics*. 28: November 2013, 262–74.
- Yu-Hsiu Lee, H., *Losing Chinese as the First Language in Thailand*. In: *Asian Social Science*. 2014/10: 6, 176–93.

NOI REZULTATE ÎN CERCETAREA REVITALIZĂRII
LIMBILOR ÎN CURS DE DISPARIȚIE

(Rezumat)

Articolul își propune să prezinte noile rezultate ale cercetării în domeniul revitalizării limbilor în curs de dispariție. În cadrul cercetărilor lingvistice și mai ales sociolingvistice ale sfârșitului secolului al 20-lea și începutul secolului al 21-lea, numărul studiilor privind limbile în pericol de dispariție este în creștere. Articolul prezintă o scurtă sinteză a celor mai importante perioade ale revitalizării limbilor, dar mai ales a activității lui Fishman și Krauss, creatorii cadrului teoretic al studiilor privind limbile în pericol de dispariție și al posibilităților de fortificare a acestora. Autorul prezintă cea mai nouă metodă de evaluare a vitalității limbilor, sistemul GIDS publicat în 2010. În cea de a doua parte se discută rolul noilor tehnologii în crearea posibilităților de utilizare a limbii și de dezvoltării cadrului în care se folosesc limbile în pericol de dispariție.

Cuvinte-cheie: periclitare lingvistică, revitalizare lingvistică, EGIDS, documentare lingvistică, noi tehnologii

NEW TRENDS IN THE RESEARCH OF LANGUAGE REVITALIZATION

(Abstract)

The article aims to present the newest trends in the research of language revitalization. It starts with outlining the most important periods of language revitalization activities and the role the linguists and sociolinguists played in reviving endangered languages. It gives a synthesis of the most important articles on the topic published at the end of the 20th and the beginning of the 21st century with a special regard to the theoretical framework developed by the activities of Krauss and Fishman. The article also gives an overview of the Extended Graded Intergenerational Disruption Scale created by Lewis and Simons which is a refined version of Fishman's GIDS and is used in the scholarly literature as a valid tool to measure the vitality of languages. The second part of the article outlines the newest trends and methods in language documentation as well as the role of the newest technologies in revitalizing endangered languages.

Key words: language endangerment, language revitalization, EGIDS, language documentation, new technologies

ADATTÁR

PATAKI MÓZES KÉZIRATOS VERSEIBŐL

Pataki Mózes (1784–1815) mint ifj. Wesselényi Miklós fiatalon elhunyt, tehetséges nevelőjét tartja számon a kutatás és mint a Döbrentei Gábor által szerkesztett jeles művelődési folyóirat, az Erdélyi Múzeum szerzőjét. Költőként, műfordítóként 1806-ban ismerhette volna meg a magyarul olvasók tábora: addigra elkészült ugyanis *Poétai Gondolatok* című, versekből és rövidprózai szövegekből összeállított könyvének kézírata. Cenzori vizsgálata egy évig tartott, jóváhagyása tehát 1806 tavaszán kelt, de maga a kötet kéziratban maradt. A kézirat mű az Erdélyi Múzeum egykori levéltárának Wesselényi családi anyagában található, jelenleg a Román Állami Levéltár kolozsvári részlegén jelzete Ms 424.

A kötet mérete 25 x 19 cm, terjedelme 56 folió, a vízjelek szerint papírja a kolozsmonostori malomból származik. Nyelve túlnyomórészt magyar, néhány sornyi német vendégszöveget is tartalmaz, és mottói közt latin nyelvű is akad. Szerzői prózai bevezető és tartalomjegyzék jelzi a kötetbe rendezés és a kiadás szándékát. A kézirat mű üresen maradt felületeire később mások is készítettek bejegyzéseket (újabb sajtó alá rendezés nyomai és olvasói reflexiók azonosíthatók ezekben).

A romantika előfutárának tekinthető Pataki, bölcséleti igényű költészetében a halál témában a határtalanság mibenlétére, szellem és anyag viszonyára kérdez rá (protestáns) teológusként de inkább filozófusként. Ilyen értelemben fordítás, inspiráció és eredeti alkotás határai egybemosódnak. Szerelem (vagy inkább logosz) és elmúlás viszonya a kötet alapvető témája. A bevezető és huszonkilenc vers, kilenc prózai szöveg hoz létre sajátos stílus-tematikum szerkesztményt. A versekből válogattunk.

Ludwig Gotthard Kosegarten (1758–1818) német nyelvű munkájából (*Unsterblichkeit. Boldewitz 1777*) *Halhatatlanság* címmel fordított költeményének hangvétele a korabeli magyar versbeszédben – amely többnyire klasszikus és nyugat-európai időmértékes formákat és hagyományosabb ütemhangsúlyos strófaikat jelent – egészen újszerű. Ányos, Fekete János, Orczy József, Teleki László, Dayka, Csokonai, Fazekas, Földi halálversei tradícióját folytatja Pataki *Egy tanuló társam halálára* ill. a *Friedrich Schiller halálára* című verseiben. Nem tudjuk, kit sirat az előbbi, de a rövid fantázia szabadsága és a világ anyagba zártsága Csokonaira jellemző tartalmas könnyedséget eredményez. A temetési orációk tudománynépszerűsítő szándéka ismerhető fel benne (a vigasztalás szándéka mellett), verses formája azonban báros, sajátos megoldás – átmeneti forma az oráció, a tanító költemény és a siratódal között.

Schillert, akinek *Don Carlos*-át Pataki Mózes fordította is, és ahonnan aztán ragadványneve, a Posa származott (az ifjú Wesselényi Miklósé Carlos volt), klasszikus versformában siratta el. A tíz disztichonból álló remek az eredeti formát műfaji leleménnyel valósítja meg: trénoszban (gyászdalban) epitáfium; a szellemhez szóló, lét és nemlét határát megszüntető, elégikus ódai hangnemben. A mottó Don Carlos Posa-siratója; stílusos jelzése az életben maradt költő és eszményképe viszonyának. A fizikai szimbólum, amelyben a Nap is

mint tartalomelem felismerhető, a költő teljességigényét (a szellemi és az anyagi világ egyidejű megismerésére való törekvését) és mesterségbeli tudását jelzi.

Az egy omladozott várhoz a romok érzelmes-filozofikus időélményét megjelenítő költészeti attitűd jegyében született. Prosopopoeia: a nemlét jelenvalósága kövek és emlékezet párhuzamában. Az Idának nevezett földi Múzsához szól, akárcsak *Az Andalgás*; az első a közös halhatatlanság képzetére, e második az egyéni halhatatlanságára épül. *Az Andalgás* örök tavasz metaforája az klasszikus ókor Elízium képét mint tagolatlan pozitív időbeliséget vetíti előre. Az Anakreón-olvasmányok mindkettőben érزهetőek.

Az itt közreadott költemények sorában az utolsó kifejezésbeli emelkedettsége kantiánus tartalmaiból is adódik, szerzői – egyértelműen filozófusi – pozíciója a transzcendentális élmény sugalló erejű megjelenítésének szándékát jelzi. Címtelen. A kéziratos kötetben, akárcsak a *Schiller Friedrich Halálára* című költemény, különálló leveleken található.

1.

(11r) Halhatatlanság

Halhatatlan vagy!

Örvendj magzatja a' pornak;
Aki örökké valóság után epekedtél,
Örvendj:
Halhatatlan vagy!

A' mit óhajtottál 's úgy szomjúhoztál,
Mint az Ifjú leg első tsókját
Egyetlenének;
Imé, fel tettett számodra,
Bizonyossá lettek a' kétségek.

A mit kértél, a' miért esedeztél,
Meg lepett, mint a' hogy az Ifiat az a' fájdalmas
Édes gyönyörűség, rettentve lepi meg,
Hogy kedvesse szereti.

(11v) Mint az Újászülettet, a' Kegyelem' érzése,
Borzadással elegyes elragattatással tölti;
Úgy tölt-el engem is Isteni borzadással
Halhatatlanság, a' te nagy érzésed!

Rég sajdítottam, reményltem; most hiszem
lételemet!
Hiszem, érzem, hogy örökké-való vagyok –.
Hajtsd-meg magass fejed', Tölgyfa!
Egy halhatatlan megyen-el alattad!
Kerekísd ezüst tángyérodát Hóld!
Oszlassátok-el az éjj' homályját csillámló
Szemű csillagok!
Síríus! hengeresd tüzes kerekedet! Fénnyel
övedzett Órion,

Lépd méltóság' al óriási pályádat.

Öröm! Büszkeség! El ragadtatás!
Halhatatlan vagyok!
Több mint a' Tölgyfa, a' Hóld, mint
Órion és Szírius,
Több – halhatatlan vagyok én!

12r. Az Ég, és Föld el enyésznek!
Én nem enyészek- el – –
Ah! ha el enyésznek –.
Végtelen Szeretet! mi lennék akkor?

Por, Árnyék, Álom,
Tegnap a' Semmiségből Elő Szóllított,
Ma megint vissza vettetett a' Semmiségbe –
A' lennék!

Szegényebb' a' Gabonaszárnál és fűnél;
Meg vettettebb az utcán heverő kovatsnál.
Nem érzették ők a létel' kellemeit
A Te iszonyatosságodat Semmivé létel nem fogják
Soha, soha, érezni.

Ah! ha örökké való nem vólnék,
Nyögéssel köszönténem a' fel jövő Napot;
Nyögnék míg el-közelednék az éjj,
Bé burkolódnám, 's kétségbe esőleg
el-némúlnék.

A' Tavasz' virágjai előtt
Meg hajolnék, le-görbülnék, s a' virágokra
irigykedném.
Te, ó viritó Föld, kinyílt Sír lennél
Szemeim előtt.
Az Emberek el-múló árnyékok.

[12v]Ezen hatalmas erőt, melyet
E' véges teremtménybe adtál, végzetlen
Meg fojtánám a Gyönyörűség részegségébe,
Hogy soha ne támadjon bennem e' menydörgő
gondolat: Semmivé létel!

De támadjon még is;
Ragadja Torkon Tügris körmével
Az ujjongatót, ordítsa fülébe:
Mít ujjongatol, árnyék? Oszoly el!

A' pohár ki esik a reszkető kezekből;
Méreg fényes tajtékja buzog-ki;

Senyvedést gőzölög a Rósa.
A' műsika temetési jájjá válik.

Ne érdekelyetek! ne öleljetek
Oly hevesen meg kedveseim!
Ah, ne szorítsátok az el enyészőt oly erőssen
Szívetekhez,
Kebeleteken kell néki el porlani!

A' Semmivé' létel szárnyai lebegnek felém,
Zúgnak, sűhognak körültem. Ah mentsetek meg
Szerelmesim, mentsetek. --
Hová meg bódúlt, hová? Esmélődj
Lélek! gondold meg:
Halhatatlan vagy te!

(13 r) Valóban, valóban, az vagyok!
Az, halhatatlan vagyok én!
A' Menny bizonyítja, azt eskűszi
A' Föld.
Azt eskűdte az Örökkévaló a' maga életére.

Egy lassú érzés
Sűsogja azt a' nemesebb lelkeknek;
A' Gondolkoznak szűrkűl az értelem világa
A vallásosnak ragyog a' Nap –
Az Isteni ki nyilatkoztatás.

Ha mindenütt Halál vagyon is;
Ha mindenütt enyészet és semmivé létel;
A' mit mi halálnak enyészetnek
nevezünk,
Nem kivetkezés tsak, ki fejdődzés,
Meg nemesülés;

Apadjon el-bár az a' nemesebb,
Gondolkozó, akaró, és reménylő
Azon olajjal, mely hajthatóvá
teszi az inakat;
Légyen porrá azon hamúval, mely a'
Sírba száll;

[14] Tűnnyön el a' hír, gyönyörűség, szeretet,
S öröm' pohara is;
Alúdjának el a földi szerentse teljesedése, 's a' szív
Kimondhatatlan vágyódásai?

Mért sohajtossz te bóldog, akkor, midőn
Szűrkűl a' Hóld,
Világol az esti szűrkűlet és a'
Tsillagok tűndöklenek?

Örvendezz az ásó' tsörgésén, a göröngyök'
 méjj dubogásán
 A' Koporsó' néma hangján.

Hints harmatot tavasz sírhalmomra!

Eső! Sühogj reája!
 Halhatatlan vagyok!
 Zúgj Őszi fergeteg füvel bénótt házamon:
 Halhatatlan vagyok!

Ti! kik sírtok sirom felett, örvendezzetek!

Halhatatlan vagyok!
 Lebegtessétek, lebegtessétek szárnyaitok',
 Siessetek utánam:
 Halhatatlanok vagyunk mi!¹

2.

Schiller Friedrich Halálára

Du varst so reich, so warm, so reich! Ein ganzer Weltkreis hatte in diesem weiten Busen raum.
 – das ist nun dahin.² Schiller: *Dom Karl*. 2. fekv. 15. jelenet

El tűnt a földről nints véllünk mennyei lelked:
 Schillerem, addig mely nagy kebeledbe lakott;
 Mint valamely század tsuda csillaga már el-enyészett.
 Mit neveteszsz éjfél vad fejedelme halál?
 Nem te ragadtad el őt: nints annyi hatalma karodnak
 Rettenetes tsónt váz, nints, maga vontaki ő.
 Keskeny üreg nyomorult tömlőt volt emberi teste,
 Melyben ez isteni tűz nagy heve egybe szorúlt
 Lelke határa felett járt benne az emberi észnek,
 El szakadozván a' test nyomorult köteli,
 Egy hidegült tsokal száján rebpent ki belölle; -
 Jajgat az ész leborúlt angyala sírja felett.
 Jó érzések örömpoharától részegedett sok
 Szép pillantatatim áljatok egybe elő,
 melyeket a Schiller tüze meg gajdulva botsátott
 Mult ideink el folyt tengere öbleibe.
 Egy szép sírt emelek kebelembe belölletek és rá

¹ A szöveg záró jel (két egyenes) alatt bejegyzés a második kéztől: Non omnis moriar.
 Horatius. III. bejegyzés második kéztől: *A halálnak böltsőjébe / Az idő el rengetett:/De a'
 jövődjébe Jobb részem fel költetett./ 'S halva is élek.*

² Da warst du so reich,
 »So warm, so reich! Ein ganzer Weltkreis hatte
 »In deinem weiten Busen Raum. Das alles
 »Ist nun dahin,

Ily emlékezetet metzzenek érdemei
 „A Szabadabb lelkek végső feje Schiller, az észnek
 Égő pontya* ezen hantok alatt aluszik.

*Focus, Brennpunkt, az a hely a tükrön, hová a sugarak mind
 egybevonulnak.³

3.

Egy Tanuló Társam halálára.

Di Superi quantum mortalia pectora
 cæcae
 Noctis habent.
 Ovidius⁴

Természet! tsuda titkaid
 Közzül, közölyed velem
 Ez égygyet; 'S mindég javaid
 Nagy voltát énekelem.
 Mi foly a' Föld' kebelében?
 El-tűnt az Eg' homálya,
 Minden a' Nap melegében
 Új életét találja?
 Mosolyog a' komor mező,
 A néma tsere beszél.—
 Hát bennünk mért ellenkező
 A' Sors.? – Tavaszszal a' tél!
 Majd kitsalván a' tsirákat
 A Nap tsalfa melege,
 Tsoporttal küld zuzmarákat
 Rá a' tél fergetege.
 16.v. A' mit meg kimél is a' dér;
 S meg ujít a' kikelet,
 Kiszárasztja a Nyár, s nem ér,
 'Vagy ritka, megint telet
 El tűnt', tavaszszal kietlen;
 Nyara heves, szigorú;
 Az ősz benne terméketlen;
 Tele kínos, szomorú.—
 Mért kin'zod itt életünket?
 Jobb, az örök' semmiség',
 Keble rejtene bennünket,
 Hol se kezdet nints, se vég.—

³ A szerző jegyzete.

⁴ Kiemelés aláhúzással

Lassan! tehát az értelem
 Bennem így elenyészett?—
 Magában képzeltem velem
 Egy példát a' természet.
 Ez által könnyen szerezzünk
 Vigasztalást magunknak;
 E' test, a' melyet könnyezünk
 Azt mondja, Barátunknak
 (17 r.) Tsak álom puppája alatt
 Hagy ott hernyoi bőre;
 A Pillangó rég el szalad't
 Ama' kies tetőre,
 Hól a' Mennyei boldogság
 Plántáin mulatozik,
 S Hogy szabad a' földi fogság'
 Nagy Urának áldozik.—
 Tovább kíséni nem merem
 Itt a' kezelet el-all,
 Mert az utat nem esmerem;
 Gondolatom vissza száll.
 Hát ha tsak a' tüzess képzelt
 Tündéres költeményje,
 A' mit az ész velem képzet,
 Vagy a' véér szüleményje;
 'S, a' lélek az el-szunnyadott,
 Testnek nem tér porába
 Viszsa; örökre szunnyad ott
 A' meg holtak sorába?
 17v. Tán nem egyéb a' lélek is,
 Tsak erőtelen pára;
 'S mind a' testnek ugy ennek is
 A' sír végső hatara? –
 Nem! im a' természet mutat,
 Ennek meg fejtésére,
 Itt is alkalmas utat,
 Tsak találjunk götsere.
 Három roppant országában
 Mindent, a' mit szemlélnünk,
 Eléggé, maga magában.
 Tökélletesnek lelünk.
 A' mi ma, holnap a' léssen,
 'S a' tökéletességben,
 Soha több lépést nem téssen,
 Tsak annyit viszen végben.
 Minden, rendes tehetsége
 Szerint a' mennyit neki,
 A' Természet böltsessége,
 Leg elsőben mere ki.

(18 r) Az emberi tehetségnek
 Nem ilyen szűk határa;
 Azért lép a' böltsességnek
 Mindég nagyobb poltzára.
 Az akarat is értelem
 Tehetségi oly nagyok,
 Hogy el-nem hiteti velem
 Senki, hogy tsak test vagyok.—
 A világ nagy alkotványja,
 Szűk kerület az ész nek;
 A' végzés könyvét is hányta;
 Jaj, de itt el-enyésznek,
 Ereji, a' már ősz főnek;
 Sorvadnak a' tetemek.
 'S el-hunynak égy bus szellőnek
 Fuvására a Szemek.
 Az ész szolgainak vége
 Minden ennyiből áll é?—
 Hát a lélek tehetsége
 Test nélkül nem szolgál é?
 18 v. Mig a halál böltsőjében
 Szunnyad a' porrá lett test
 Pillangom az ég kertében
 Plátóval addig se rest.
 Gyűjt, az Eg nektarját iszsza,
 Hogy még majd utolyára,
 Ditsősséggel térjen vissza
 El-hagyott puppájára.⁵

4.

[29r] Egy omladozott Várhoz

Gyászos ómladványok
 búsan mutatjátok;
 A' mit a' sors' keze
 metzte-fel reátok!
 Né a' hol paisok,
 s dárdák tsörögtenek
 Hajdon, most éjjeli
 bagjok süvöltének.
 Hol mu'sika és tántz
 üzték az unalmat;

---

⁵ A lap alsó negyedében: Életünk égy álom mező/Hol képzetünk kebele/
 Álmainkal meg édgysző/Volt, nintsennel van tele Más kéz (négy sor)

Már a denevérek
 Vették (?) a hatalmat. –
 Ida, ama' kevély
 pompájú hajlékok
 Omladványain-is
 majd a' maradékok
 [29v) Ezt mondják „az idő”
 „rettenetes karja
 „A' pompa oszlopit
 „hamúba takarja.
 Lábok alatt senyvedt
 csontok tsördögelnék;
 'S szavakra borzasztó
 Úgy *vannal* felelnek. —
 A'Föld égy kinyilt Sír,
 'S örökös temető;
 Amit maga terem
 magában temet ő.
 Ah! ne búsulj Ida!
 nem nyél el-bennünket
 Egészszen, tsak a' mit
 Ő nevelt, testünket.
 Ez az Isteni tűz,
 mely téged ' Szeretett;
 Majd ez élten túl kezd
 Egy ditsőbb életet.
 x x x
 5.

[31 r.] Andalgás

-
 Nezzed Ida! milyen búson
 hervad ama' rózsaszál,
 Mely a Grottából ki jövő
 patakotska partyánn áll.
 Reszketve szálingoznak-le
 a vízbe a' levelek;
 'S a' zúgva rohan a méjjség'
 fenekére le velek.—
 Ily sorsok a' halandóknak,
 virágoznak s el-nyílnak:
 Ma élnek, 's holnap számokra
 Hideg sírhalmok nyílnak.

Ki tudja néked is Ida

meddíg virit kebeled?
 Vagy holnap ó! rettentő Sír
 Setét öblödbe nyeled?
 Ki tudja ha holnap én is,

Ó iszonyú gondolat!
 Már senyvedek, a' rám döntött
 borzasztó hantok alatt.
 Majd jöhet egy érzékeny szív,
 Ki borostyánt kötözött
 Számomra; de sírom' meg nem
                   leli a' sírok között – . –
 Ha a' semmivé lételnek
 hamarább érne szele;
 Ha elébb nyil' meg számomra
 Ida a' sír kebele;
 Ültess egy Rósát síromra,
 mely szíjja fel nedvémet;
 'S Bár érzés nélkül, életre
 hozzan újra éngemet;
 [32 r) Hógy az örök-odalétel
 ne érje tzélját bennem;
 'S Éljek, ha nagyobb részem' el
 porrá kellett is lennem.—
 De mire meg bódult lélek
 az érzéketlen élet? –
 Mi a' test, az önnön tudás
 amikor semmivé lett?
 Nézd, a' józan okosság' al
 párasodott képzelet
 Teremt számunkra egy éltet,
 hol' ditsőebb ki-kélet
 Vár. Tsendüljen már a harang'
 Utolsó szava nekem;
 'S az élőknek rettenetes
 temetési énekem!
 Míg testemnek kedveseim
                   nyúgalmat készítenek.
 A' Vállás szárnyán égy örök

tavaszbba át rebbenek.

Közreadja EGYED EMESE

A HARGITA MEGYEI GYERGYÓREMETE HELYNEVEI

A nagyközség a Gyergyói-medence északnyugati részén, a Görgényi-havasokhoz tartozó *Fancsal* és *Mezőhavas* hegységek keleti lejtőjén terül el. A helységen átfolyik a Maros, de a község nagyobbik része a Maros mellékfolyójának a *Kőpatak* mentén terül el. Első írásos adata viszonylag kései: 1567: *Remete* (SzékOklSz. 18, 43). Hivatalos román neve: *Remetea*.

A *Remete* helynév személynévként is előforduló m. *remete* 'a világtól elvonultan élő személy' jelentésű főnévből keletkezett.

Belterület

1. *Akasztóhégy* (domb házakkal). 2. *Anyósmentes utca* (u). 3. *Állatorvosi rendelő* (ép). 4. *Állomás* (ép. vasúti megálló). 5. *Ászég* (a tejporgyár és környéke). 6. *Ászegi iskola* (ép). 7. *Bakó utca* (u). 8. *Bakos hídja ~ Bakos Lajos hídja* (kis híd). 9. *Balázs Jenő általános iskola ~ Csutaki iskola* (ép). 10. *Balázs Ferenc utca* (u). 11. *Balázs Pál kriptá ~ Balázs Pál kriptája* (kriptá a Központi temetőben). 12. *Bánya ~ Bánya-domb* (fr, a falu legrégebbi része). 13. *Barátok utcája* (u). 14. *Bécsi Kejék* (= Kelemen) *utcája*. 15. *Bernád ~ Bernárd* (utcarész, a Bernád-kert folytatása). 16. *Bernád-kert* (kert volt, ma út). 17. *Bernád pusztája*. 18. *Bésső utca* (Csutakfalva alsó utcája). 19. *Blokkok* (ép, gyárnegyedi tömbházak). 20. *Bodéga* (ép, ital- és élelmiszerbolt). 21. *Borvíz* (források a falu déli részén). 22. *Borvízkút* (közkút a Nyírszegi híd alatt). 23. *Borvíz utca* (u). 24. *Brassaiak utcája* (kis u Csutakfalván). 25. *Bujdosó-székél kocsmája* (italbolt Csutakfalván). 26. *Búzák utcája ~ Búzák útja* (u, az Erdei utat köti össze Eszenyő alsó részével). 27. *Búzapál* (sz, k). 28. *Bükk* (sz, k). 29. *Bükk alja* (sz). 30. *Bükk útja* (sz, k). 31. *Bükk útja mejjéke* (k). 32. *Bükk-tető* (sz). 33. *Cifrás* (útelágazás). 34. *Cigány utca ~ Cigányok utcája* (u). 35. *Cegé* (k). 36. *Cinyés ~ Cinyés* (l, k). 37. *Cinyés felé* (u). 38. *Csenge*. 39. *Cserésék* (sz). 40. *Cserésék kútja* (közkút a Bakó felső része). 41. *Cserés Gyuri kérésztje* (útszéli kereszt). 42. *Csörgő kútja ~ Csörgő kútja* (kút). 43. *Csörösnyés* (sz, k). 44. *Csörösnyés alja* (sz). 45. *Csörösés kútja* (kút). 46. *Csörösnyés pataka* (p). 47. *Cserjés* (sz). 48. *Csinód ~ Csinód-patak* (szárazpatak, időszakos vízfolyás a Temető és az Akasztó-hegy között). 49. *Csorgó* (u a Bánya felé). 50. *Csorgó pataka* (csermely). 51. *Csортán* (k). 52. *Csортánoké* (k). 53. *Csортán Jankóé* (k). 54. *Csög* (k). 55. *Csúszkáló farka* (sz, k). 56. *Csúszkálóké* (sz; *Csúszkáló* ru.). 57. *Csutak-bár* (ép, felhagyott kocsmá). 58. *Csutakfala ~ Csutakfalva* (fr, a Kőpatak felső folyása körül terül el). 59. *Csutakfalvi temető* (sirkert). 60. *Dacók utcája* (u, a Templomkert felé vezet). 61. *Depélék utcája* (u). 62. *Ditrói út* (u). 63. *Döggkert* (sz, régen idetemették az elhullott állatokat). 64. *Dökkút* (az elhullott állatok temetője). 65. *Ditrói út* (u). 66. *Ebhát utca* (u, k, kertek, házak). 67. *Égetőfa* (Csutakfalva felső részén). 68. *Emelítés iskola* (ép). 69. *Erdi út* (a Hargita és a Maros völgye között vezet). 70. *Eszenyő* (fr, tanya az Eszenyő-patak kétoldalán). 71. *Eszenyő utca ~ Eszenyői út* (u). 72. *Falukérészt* (útszéli keresztfa). 73. *Falu utcája* (u a Központ és a Fenek-tető között). 74. *Fenek alja* (fr sok egymásba futó utcákkal). 75. *Fenek-tető*. 76. *Fésső-ágazat* (kis u). 77. *Fiku* (a Tolvajos út és a Nagykút pataka közötti terület). 78. *Fodor hídja* (híd). 79. *Fodorok utcája* (u). 80. *Fotballpálya*. 81. *Fősüs-Gátér* (fűrészmalom). 82. *Fő út ~ Nagy út* (u). 83. *Fügek hídja* (híd). 84. *Füüd ~ Füüd* (borvizes fürdő). 85. *Füüd utca ~ Füüd utca* (u). 86. *Gagyaszár utca* (u). 87. *Gátér* (vízi keretfűrész). 88. *Ginda hídja ~ Gindák hídja ~ Kindák hídja* (híd Eszenyő pataka fölött). 89. *Góga Dezső utcája* (u). 90. *Gógák útja* (összekötő út Csutakfalva és Eszenyő között). 91. *Gödrös út* (u, összeköti a Fő utat Fenek aljával). 92. *Güdüci patak ~ Güdüc pataka ~ Nagy-patak* (p). 93. *Gyári híd* (híd). 94. *Gyártelep* (fr, a tejporgyár és a környéki tömbházak, utcák). 95. *György Andrásé* (ép, a Bakó felső részén). 96. *György Jóska tanyája* (tanya a Bakón túl). 97. *Hadnagy-domb ~ Hadnagy dombja* (házak, a határőrség tulajdona volt). 98. *Hari-bár* (italbolt és vegyeskereskedés). 99. *Havasfarki istálló* (ép, a tévészé volt, ma romos). 100. *Havasfarki út* (összekötő út az Erdei út és Havasfarkok között). 101. *Híd farka ~ Lúd farka* (fr). 102. *Hosszú-kút* (kút és környéke). 103. *Iparvágány*. 104. *Iskola* (ép, a faluban több iskola is van, a környék lakói csak a távolabbi iskolákat különítik el névben). 105. *Jakab utca* (u a Rét alatt Csutakfalva felé). 106. *Jégpálya*. 107. *Jégpince* (jégverem). 108. *Kantin* (ép). 109. *Kápar ~ Kápor* (alsó útelágazás; a *Kápar* örmény csn.). 110. *Kápar hídja* (híd). 111. *Kari-bár* (italbolt). 112. *Karikók*

utcája (u, a Rét alja és Külső út között). 113. *Kérészt* (a faluban és a faluból kivezető utak mentén számos kereszt áll). 114. *Kerek-domb* (Csutakfalva része). 115. *Kertvég ~ Kert vége* (u, a Külső út folytatása). 116. *Kétága* (u). 117. *Kicsi-Bánya utca* (u). 118. *Kicsi-Bükk* (tanyabokor a Martonka pataka mellett 12 km-re a falu központjától). 119. *Kicsi-Rét* (házak, kertek, kaszálók a Túlamaros és a ditrói vasútállomás között). 120. *Kissék tanyája* (házcsoport kertekkel). 121. *Kocsi Pista kérésztje* (útszéli kereszt). 122. *Korbuly Andrásé* (ép, kert Eszenyőben). 123. *Kossuth tér*. 124. *Kossuth téri iskola* (ép). 125. *Kozmák hídja* (híd). 126. *Kozmák utcája ~ Kozmák útja* (összekötő utca). 127. *Kőkérészt* (kereszt az útszélen). 128. *Kőpatak ~ Kő patakja* (p, átfolyik Csutakfalván, majd az Alszegben beömlik a Marosba). 129. *Közút* (több is van a faluban). 130. *Központi temető* (sírkert). 131. *Kripták* (öt nevezetes kriptá van a központi temetőben). 132. *Kultúrotthon* (ép). 133. *Küsső-Bánya* (fr). 134. *Küsső-Bánya utca* (u). 135. *Küsső-ódal* (házak Csutakfalván). 136. *Küsső út* (u). 137. *Lackók utcája* (u). 138. *Lok pataka* (p). 139. *Lúd farka* (a falu vége, bokros, nyíres k). 140. *Lütös utca* (u). 141. *Malmok* (a malmok túlnyomó többsége az Eszenyő patakán működött, számuk meghaladta a 34-et. Ma már csak egy községi villanymalom dolgozik). 142. *Maros* (folyó, helyenként határt képez Ditró és Várhegy felé). 143. *Maroshíd* (híd a Maros felett). 144. *Martonka* (tanyaszerű település volt, a Martonka-patak mellett, de az 1960-as években felszámolták, lakóit elköltöztették). 145. *Mélik-kúria* (ép). 146. *Mélik-kripta* (a család kriptája a temetőben). 147. *Meszés utca* (u). 148. *Mezei utca* (u). 149. *Mónár Vince utca* (u). 150. *Műemlék ~ Cserés Tibor emlékműve* (1995-ben állította az író emlékére a Cserés Tibor Társaság). 151. *Műemlék ~ Hősi Emlékmű* (az 1948/49-es forradalomban és a két világháborúban hősi halált halt remetei lakosok tiszteletére emelt oroszlanos kőoszlop a templom mögött). 152. *Nagy György utca ~ Nagy Györök utcája* (u). 153. *Nagykút* (kút az Alszegben). 154. *Nagy-Rét* (fr, egy része külterület). 155. *Nagy-Réti kút* (forrás, kút). 156. *Nagy-Réti láp*. 157. *Nagy-Réti út* (u). 158. *Német-sor ~ Német utca* (u). 159. *Nyírszeg* (fr, régen sz). 160. *Nyírszegi borvíz* (borvízforrás). 161. *Nyírszegi híd* (betonhíd a Maros fölött). 162. *Nyírszegi út* (u). 163. *Óvoda ~ Óvodák* (a faluban hat óvoda is van). 164. *Óvoda utca* (u). 165. *Orvosi rendelő* (ép). 166. *Őszszekötő utca* (u). 167. *Pál András kertje* (kert a Rét alján, Eszenyő-bükk alatt). 168. *Páll Sándor utca* (u). 169. *Papilak* (ép, katolikus parókia). 170. *Pékség: Sütőde* (ép). 171. *Petridék utcája* (u). 172. *Piac ~ Piac tér ~ Központ* (fr). 173. *Pörök útja* (u, Bernádtól Eszenyő felé). 174. *Puskás-kripta* (kripta a temetőben). 175. *Puskás-kúria* (ép). 176. *Régi Nádi-híd* (híd a Maros fölött). 177. *Repülőtér* (sz, repülőteret akartak ide építeni). 178. *Rét alja* (fr, Csutakfalvától a falu központjáiig vezető házsor). 179. *Rét aljai óvoda* (ép). 180. *Román utca ~ Román útja* (u). 181. *Romlás* (kertek, kaszálók; itt található a falu első templomának az alapjai). 182. *Rozmaring utca* (u a csutakfalvi Sirülőben). 183. *Sarok ~ Sorok* (útelágazás a Főút és a Fenek alja között). 184. *Sarok alja ~ Sorok alja* (k, kaszálók, házak). 185. *Sarok-ódal ~ Sorok-ódal* (k, kertek, házak). 186. *Sáros híd* (híd). 187. *Sáska-ház* (ép, Sáska Ignác örmény kereskedő kúriája volt). 188. *Sirülő* (útelágazás, ahol meg lehetett fogatokkal fordulni). 189. *Sirülő kérésztje* (útmelléki keresztfa). 190. *Sorompó* (vasúti átjáró). 191. *Stadion* (sporttelep). 192. *Szabó Sándor bótja* (ép, üzlet). 193. *Szárhegyi út* (u). 194. *Szaró-Bánya* (utcácska a Bánya felé). 195. *Székélék útja* (u). 196. *Székula-kripta*. 197. *Szént István kápolna* (templom Kicsi-Bükkben). 198. *Szént Margit kápolna* (templom Csutakfalván). 199. *Tejporgyár* (gyáreépület). 200. *Tejporgyári út* (fr, a gyárkörüli tömbházak). 201. *Temető ~ Központi temető* (sírkert a templom mögött). 202. *Temető-ódal* (dombos k a csutakfalvi temetőnél). 203. *Temető utca* (u, a csutakfalvi temetőbe visz). 204. *Templom* (ép, Szent Lénárd tiszteletére épült 1779-ben). 205. *Templom tér* (tér a templom előtt). 206. *Tolvajos utca* (u). 207. *Tornaterem* (ép, régebb raktár volt). 208. *Tőri János utca ~ Török utcája* (u). 209. *Traktorállomás* (mezőgazdasági

gépek telepe). 210. *Túlamaros* ~ *Túlmaros* (fr a Maros bal partján). 211. *Túlmarosi híd* ~ *Túlmaros hídjá* (híd). 212. *Új nádi-híd* (híd). 213. *Új út* (u). 214. *Ványoló* (ép Eszenyőben). 215. *Vargák utcája* (u). 216. *Várhégyi út* (u). 217. *Vártéréz* (ép, a Várteréz nevű örmény család tulajdona volt, ma iskola). 218. *Vashíd* (vasúti híd a Maros fölött). 219. *Vaskapus-iskola* (ép, régen *Novák-féle ház* volt a neve). 220. *Vasút* (a székely körvasút része). 221. *Vasúti átjáró* ~ *Sorompó*. 222. *Vasút utca* (u, az állomásra visz). 223. *Vegyés üzlet* (ép). 224. *Zakariás család kriptája* (örmény kriptája a Központi temetőben). 225. *Zakariás-kúria* (ép, ma üzletház).

Külterület

1. *Agyagásdó* (domb; sz). 2. *Akasztó-hégy* (k). 3. *Állami erdő* (e). 4. *Állami regelő* ~ *Állami reglő* (l). 5. *Alsó-Baksa* (e, l). 6. *Alsó-Baksa csorgója* (f). 7. *Alsó-Csög* (sz). 8. *Alsó-Fája* (élő fa). 9. *Alsó-Magyarós* (sz). 10. *Alsó-Márk útja* (u). 11. *Alsó-Mező* (k). 12. *Alsó-Nyír* (k). 13. *Alsó-Romlás* (sz, k). 14. *Alsó-Szállapos* (sz, k). 15. *Alsó-Vashíd* (Maros feletti vasúti híd, határos Várhegygel). 16. *Átalfekvő* (sz). 17. *Aranybánya* (felhagyott bánya). 18. *Aranypatak* (p). 19. *Árendás Istváné* (k). 20. *Bakta* (l, e). 21. *Bakta csorgója* (F). 22. *Bakta-csorgó pataka* (p). 23. *Baktafő* (a terület felső része). 24. *Bakta hegye* (e). 25. *Bakta-regelő* (l). 26. *Bakta mezeje* (k). 27. *Balászk farka* (l). 28. *Balog-ódala* (k). 29. *Balog-ódala kútja* ~ *Balog Kata kútja* (f). 30. *Batrina* (hegy, l, e). 31. *Batrina száda* (a helység bejárata; l, e). 32. *Bece üvere* (k). 33. *Becskieké* (e). 34. *Bége üvere*. 35. *Bernád pusztyája* (k). 36. *Bévágás* (k). 37. *Bévágas-tető* (k). 38. *Bogáros* (sz). 39. *Bogáros szorosa* (k). 40. *Borbély Andrásé* (l). 41. *Böre szézelet*. 42. *Brassaiaké* (e). 43. *Butik útja* (u). 44. *Búza Pál* (e, k). 45. *Bükk* (k, sz). 46. *Bükk alja* (sz). 47. *Bükk eleje* (sz). 48. *Bükk-tető* (sz). 49. *Bükk-ódal* (sz). 50. *Bükk útja* (u). 51. *Bükk útja mejjéke* (k). 52. *Cegé* (k). 53. *Cinnyés* ~ *Cinnyés* (l). 54. *Cinnyés-bükk* (e). 55. *Cinnyés pataka* (p). 56. *Cuglik* (k). 57. *Cuglik eleje* (k). 58. *Csenge*. 59. *Csengő-kert* (k). 60. *Csereponk* (domb). 61. *Cserés* (sz). 62. *Csērésznyés* (sz, k). 63. *Csērésznyés alja* (sz, k). 64. *Csērésznyés fája* (sz). 65. *Csērésznyés háta* (sz). 66. *Csērésznyés pataka* (p). 67. *Csérjés* (sz). 68. *Csinód* (k). 69. *Csinód pataka* (p). 70. *Csorgó* (f és körülötte sz, k). 71. *Csorgó pataka* (p). 72. *Csортán* (k). 73. *Csортán ere* (csermely). 74. *Csортán Jankóé* (k). 75. *Csортánoké* (k). 76. *Csög* (k). 77. *Csúszkálóké* ~ *Csúszkálóké* (sz; a Csúszkáló a Borbély-család ragadványneve). 78. *Csúszkáló farka* (sz). 79. *Csutakos* (l, k). 80. *Dávid lapossa* (l). 81. *Dávid mezeje* (k, e). 82. *Dávidoké* (k, sz). 83. *Dimiké* (sz). 84. *Ditrói út* (u). 85. *Döggert* (sz). 86. *Dudád* (k, l, e). 87. *Dudád dombja* (l). 88. *Dudád eleje* (k). 89. *Dudád-erdő* (e). 90. *Dudád ere* (csermely). 91. *Dudád-ódal* (l, k). 92. *Dudád pataka* (p). 93. *Dudád teteje* (l, e). 94. *Ebhát* (sz). 95. *Égetőfa* (sz). 96. *Éggyes vályú* (forrás, vályú és környéke). 97. *Embérfő* (domb; e, l, k). 98. *Embérfő-mező* ~ *Embérfő mezeje* (l). 99. *Emre-Péter pataka* (kis p). 100. *Erdei út* (u). 101. *Erdészház* (ép). 102. *Erős* ~ *Erős-hegy* (meredek domboldal; k, l). 103. *Erős farka* (k, l). 104. *Erős lapossa* (k, l). 105. *Erős út* (u). 106. *Eszenyő-Bükk* ~ *Eszenyő Bükke* (k). 107. *Eszenő-Bükk eleje* (sz). 108. *Eszenyő-Bükk ódala* (k). 109. *Eszenyő-domb* ~ *Eszenyő dombja* (sz). 110. *Eszenyő-domb alja* (sz, k). 111. *Eszenyő-domb teteje* (k). 112. *Eszenyő köze* (sz). 113. *Eszenyő loka* (k, e, l). 114. *Eszenyő mejjéke* (sz). 115. *Eszenyő pataka* (sz). 116. *Eszenyő-patak teteje* (k). 117. *Eszenyői út* ~ *Eszenyő útja* (u). 118. *Eszenyő vőgye* (k). 119. *Falu mezeje*. 120. *Farkas-mező* (sz, k). 121. *Fasorok útja* (u). 122. *Fazakasok hátja* (sz). 123. *Fazakasok útja* (u). 124. *Fenek* (sz). 125. *Fenek-ódal* (sz). 126. *Fenek-tető* (sz). 127. *Fenek útja* (u). 128. *Fenyés útja* (u). 129. *Fösső-Bakta* (sz). 130. *Fösső-Bakta csorgója* (forrás). 131. *Fösső-Csög* (sz). 132. *Fösső-Fenek alja* (sz, k). 133. *Fösső-Fenek alsó-fája* (?). 134. *Fösső-Márk útja* (u, sz). 135. *Fösső-Mező* (k). 136. *Fösső-Nyír* (sz, k). 137. *Fösső-Romlás* (e, k). 138. *Ferencfiak mezeje* (sz, k). 139. *Fikú* (sz, k). 140. *Fodoré* (sz). 141. *Forrás-kút* (kút). 142. *Fögyecél* (e). 143. *Fügés-Rét* (k). 144. *Fügés-Rét ere* (csermely). 145. *Fügés-Rét hátja* (k). 146. *Fügés-Rét útja* (u). 147. *Fülöpök mezeje* (k).

148. *Füzesek előtt* (k). 149. *Gabona-tag* (sz). 150. *Galambos* (sz). 151. *Galambos ere* (p). 152. *Galambos farka* (sz). 153. *Galambos gödre* (k). 154. *Galambos-ódal* (k). 155. *Galambos-tető* (k). 156. *Galócás* (e, nagyobb része Várhegyhez tartozik). 157. *Galócás pataka* (p). 158. *Gálpál Bálint* (sz). 159. *Gergé Anti bokrai* (berek). 160. *Gergé vesze* (e, l). 161. *Gergé-vesze pataka* (p). 162. *Gergé háti bokor* (e, k). 163. *Gergője* (e). 164. *Gödör* (e). 165. *Gúzs-vész ~ Gúzs vesze* (e, l). 166. *György András bokra* (berek). 167. *György-fiaké* (sz, k). 168. *György-fiak füzése* (sz, k). 169. *Györgyfiak gödre* (l). 170. *György János tanyája* (k). 171. *György Jóska kútja* (forrás). 172. *György Jóska tanyája* (k). 173. *György Mózes tanyája* (sz). 174. *Hármas határ* (e). 175. *Hársa* (e, k). 176. *Hársa pataka* (p). 177. *Hársa-vágás* (k). 178. *Hatszáz* (e, l). 179. *Havas-bükk* (e). 180. *Havas farka* (e). 181. *Hégyes* (e). 182. *Hégyes-bükk* (e, k, l). 183. *Hégyes-bükk alja* (k). 184. *Hégyésde*. 185. *Hégyes eleje* (k). 186. *Hégyesembérfő* (l). 187. *Hégyes-kő*. 188. *Hideg-forrás* (forrás). 189. *Hideg-kút* (forrás). 190. *Hideg-patak* (p és a környező kaszálók). 191. *Hidos* (e, l). 192. *Hidos pataka* (p). 193. *Ijjés* (sz). 194. *Joharos ~ Juharos* (sz). 195. *Joharos pataka ~ Juharos pataka* (p). 196. *Jújgató*. 197. *Kajba ~ Kajiba ~ Kaliba* (sz). 198. *Kajiba-domb* (sz, k). 199. *Kajiba-ódal* (sz). 200. *Kálmánnénél* (sz, k). 201. *Kánás* (k, e). 202. *Kánás feje* (e). 203. *Kánás mejjéke* (l). 204. *Kánás pataka* (p). 205. *Karika-domb* (k, sz). 206. *Katalina-tető* (e). 207. *Katalinka ~ Katalina* (e). 208. *Kecskekő* (e, l). 209. *Kecskekő hátya ~ Szikla hátya* (l, e). 210. *Kecske-patak ~ Kecske pataka* (p és a mellette lévő erdők). 211. *Kecske-patak gerince* (e). 212. *Kelemen kertje*. 213. *Kelenckő ~ Kelenckő* (e). 214. *Kelenc teteje* (e). 215. *Kerek-Bükk* (e). 216. *Képkő*. 217. *Kerek-fenyő* (sz). 218. *Kérszst-hégy* (e). 219. *Két-patak köze* (l). 220. *Kétút köze* (sz). 221. *Kicsi-Bükk* (e). 222. *Kicsi-Bükk lapossa* (sz). 223. *Kicsi-Bükk útja* (u). 224. *Kicsi-Havas ~ Kishavas* (e). 225. *Kicsi-híd*. 226. *Kicsi-köves* (l). 227. *Kicsi-erdő* (e). 228. *Kicsi-forrás* (forrás). 229. *Kicsi-Vész* (málnás). 230. *Kincses gödör* (k). 231. *Kirás-erdő* (e). 232. *Kis-fenyő* (fenyves). 233. *Kis-Kánás pataka* (p). 234. *Kis Mihály magosa* (sz). 235. *Kis-Újhavas* (e). 236. *Kockavágás* (e, k). 237. *Kócsi vesze* (k). 238. *Komlós-bükk* (e). 239. *Komlós-ódal ~ Komlós-ódal* (sz). 240. *Komlós-tető* (sz). 241. *Kormos-kő*. 242. *Korondié* (e, l). 243. *Kovácsér ~ Kovás-ér* (sz). 244. *Kovács füzése*. 245. *Kovácsok mezeje* (sz, k). 246. *Kovácsok útja* (u). 247. *Kozmáé* (sz). 248. *Kőbánya*. 249. *Kőcsompó* (l). 250. *Kőfarok*. 251. *Kőhát* (sz). 252. *Kőhordó út* (u). 253. *Kőpatak ~ Kő pataka* (p és mellékén l). 254. *Kő-pataka feje* (e, l). 255. *Kőváló* (itató). 256. *Kurta-Egér* (e). 257. *Köves-domb* (sz). 258. *Köves-tanya* (sz). 259. *Közbirtokosság* (k). 260. *Kulcsár vesze*. 261. *Kütyü-vész* (sz). 262. *Lackó* (sz). 263. *Lackó csereerdeje* (e). 264. *Lackó hátya* (sz). 265. *Lackók kútja* (forrás). 266. *Lapos-bükk* (e). 267. *Laposkő*. 268. *Laposnya felé* (u). 269. *László Bálint mezeje* (l). 270. *Lénkó Pista tanyája* (sz). 271. *Lépés*. 272. *Lütő* (sz). 273. *Limbus* (k). 274. *Lok* (k). 275. *Lok pataka* (p). 276. *Lok ódala* (k). 277. *Lúd farka* (l). 278. *Lúdfarka-patak* (p). 279. *Lukácsoké* (sz). 280. *Lukács vesze* (sz). 281. *Lukács vesze farka* (sz). 282. *Lukács vesze laposa* (sz). 283. *Lukács vesze ódala* (k). 284. *Lukács vesze pataka* (p). 285. *Lukács vesze teteje* (k). 286. *Macskalik* (kert). 287. *Macskalik teteje* (k). 288. *Madarász Pista kertje* (kert). 289. *Magos-hégy*. 290. *Magyarós-ódal* (k). 291. *Magyaros pataka* (p). 292. *Magyarós-tető* (k). 293. *Mána-vész ~ Málna vésze* (sz). 294. *Mána-vész-ódal* (sz). 295. *Márk útja* (sz). 296. *Maros* (folyó). 297. *Martonka* (k, sz). 298. *Martonka lapossa* (k). 299. *Martonka pataka* (p). 300. *Martonkateteje*. 301. *Martonka töve*. 302. *Mátéfiak erdeje* (e). 303. *Mátyás vesze* (k). 304. *Mégyés-tó* (sz). 305. *Méhés-patak* (p). 306. *Méhés-patak ódala* (e). 307. *Méhés-patak teteje*. 308. *Ménés pataka* (p). 309. *Ménés pataka teteje* (sz). 310. *Ménés-patak ódala* (k). 311. *Melikeké* (sz). 312. *Mélik sánca*. 313. *Mélik tanyája* (l, k, sz). 314. *Meszés-ódal* (sz). 315. *Meszéseké* (sz). 316. *Métánál* (a szántók legmagasabb része). 317. *Mész-kút* (kút). 318. *Miklós vesze* (sz). 319. *Mojszáké* (l; e volt). 320. *Molnár Pistánál*. 321. *Nád* (sz).

322. *Nagy András háza* (sz). 323. *Nagyér* (p). 324. *Nagyfiak laposa* (sz). 325. *Nagyfiak réglője* (l). 326. *Nagyforrás* (forrás). 327. *Nagy-fűrészék*. 328. *Nagyhát-tető* (e). 329. *Nagy-kérészfánál* (sz). 330. *Nagy-Köves* (k). 331. *Nagy-kút* (kút). 332. *Nagy-mart*. 333. *Nagy-Rét* (sz). 334. *Nagy-Réti út* (u). 335. *Nagy-nyíl* (k). 336. *Nagy-Romlás* (k). 337. *Nagy-Sorok*. 338. *Nyergés* (k). 339. *Nyír* (sz). 340. *Nyír alja* (sz). 341. *Nyírfő* (k). 342. *Nyír ódala* (sz, k). 343. *Nyírszeg*. 344. *Omlás*. 345. *Orosz út* (u). 346. *Orotás* (sz). 347. *Osztás* (sz). 348. *Pál András kertje* (kert). 349. *Pál András vesze* (k). 350. *Palkó*. 351. *Pálkovács* (k). 352. *Palló* (sz). 353. *Pallóra mendő* (sz). 354. *Papé* (sz, k, egyházi birtok volt). 355. *Pap háza* (sz). 356. *Pap háza eleje* (sz). 357. *Patakinál* (sz). 358. *Péter András kertje*. 359. *Péterfiak malma* (ép). 360. *Péterfiak malmán felül* (sz). 361. *Péter Gyurié* (k). 362. *Ploptyis* (e, k). 363. *Portik ???*. 364. *Portik gödre* (gödör). 365. *Portik-tanya*. 366. *Portik kertje*. 367. *Portik kútja*. 368. *Portik vesze* (sz). 369. *Punga* (e). 370. *Punga mezeje* (e, k). 371. *Puskások kastélya*. 372. *Puskásoké* (e). 373. *Puskások kaszálója* (k). 374. *Rakottás* (e, l). 375. *Remorka út* (u). 376. *Rét alja* (k, sz). 377. *Róka-Bükk* (e). 378. *Román* (k). 379. *Román eleje* (sz, k). 380. *Román farka* (k). 381. *Románok ösvénye* (k). 382. *Román pataka* (p). 383. *Romlás* (sz, k). 384. *Sárospatak* (p). 385. *Sároshíd* (e). 386. *Sáska István tanyája* (sz, k). 387. *Sáska Pista* (sz). 388. *Sörgő vesze*. 389. *Sörgő-vesze pataka* (p). 390. *Sorok alja* (sz). 391. *Sós válú* (ítató). 392. *Sugó-patak* (p). 393. *Szabó András háza* (k). 394. *Szabó András kertje* (k). 395. *Szabóké* (e). 396. *Szabó malma* (sz). 397. *Szabó Sándoré* (k). 398. *Szállapos* (sz, k). 399. *Szállapos pataka* (p). 400. *Száraz Korondié* (sz). 401. *Szárhegyi patak* (p). 402. *Szárhegyi út* (u). 403. *Szarvas* (k, l). 404. *Szarvas pataka* (p). 405. *Szarvas-pataka teteje* (sz). 406. *Szászoké* (sz, k). 407. *Szászok vesze* (sz). 408. *Szebenieké* (sz, k). 409. *Szénégető* (sz). 410. *Szenéte*. 411. *Tanítoké* (sz, k). 412. *Tányéros*. 413. *Téglavető*. 414. *Temető alja* (k). 415. *Temető háta* (sz). 416. *Tilalmas* (e). 417. *Tolvajos* (sz, k). 418. *Tolvajos pataka* (p). 419. *Tőri útja* (u). 420. *Új-erdő* (e). 421. *Új-erdő teteje* (e). 422. *Új út* (u). 423. *Ültetvényes ~ Ültetés* (e). 424. *Vadleső* (e). 425. *Válluk* (ítatók). 426. *Ványoló* (sz, k). 427. *Ványoló-tető* (k). 428. *Varga kútja* (forrás és környékén sz). 429. *Ványoló-tető* (k). 430. *Varga kútja* (forrás és környékén sz). 431. *Várhegyi út* (u). 432. *Varsa pataka* (p). 433. *Vörös-erdő* (k). 434. *Vörös-gödör*. 435. *Vörös-kő*. 436. *Vörös-mart*. 437. *Vész-csorgó ~ Vészés forrása* (forrás). 438. *Vészés gödre* (e). 439. *Vészés pataka* (p). 440. *Vészés-pataka feje*. 441. *Vészés-pataka teteje* (k, l). 442. *Vészés háta* (k, l). 443. *Vizes Korondié* (k). 444. *Zab-tag* (sz). 445. *Zsuzsik mezeje* (sz).

JANITSEK JENŐ

SZEMLE

HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN, **Az áruulásról.** (Könyv és film). Bookart. Csíkszereda, 2011. 148 l.*

„Nemcsak a világossághoz, hanem a sötétséghez is hozzá kell szokni: az igazi napfény világosságából a barlang sötétjébe visszatérőt is legyőzi a világosság-sötétség kontrasztja által előidézett első vakság. Ez nem jelent valódi vakságot és képtelenséget az ottani eligazodásra.”¹

Hans-Georg Gadamer: *A jó tudása és a polisz*

„Nem véletlen, hogy a költészet és az egyházi zene formavilága hasonlóan viszonyul az áhitat életre keltéséhez: az áhitatot mindkettő a szépség és a fenség hordozójává teszi.”²

Angi István: *Az áhitat esztétikája*

Hajdú Farkas-Zoltán *Az áruulásról* című könyve és filmje – ez utóbbit Balog Gáborral közösen készítette³ – az átírás kérdéskörét jeleníti meg irányának be-nem-mutatásával. A könyv és a film olyan egybeszővődése tűnik fel, amely a közötlenség problémájánál keresendő. Betudható ez többek között annak, hogy a tematikus szinten észlelhető feltevés, az áruulás kérdése sajátos egybefonódásaival relativizálódik. *Az áruulás* nyelvi jegyei következtében elválaszthatatlan a *hazugság*, így az *igazság*, továbbá az *emlékezés* kérdéscsoportjától. Ezt Hajdú Farkas-Zoltán és a két megnyilatkozó, valló szerző, Hans Bergel és Eginald Schlattner⁴ hamar felismerik.

Amellett, hogy az áruulásról nagyon elsődleges értelmében, vagyis Schlattnernek a tiszték előtti Bergelről való nyilatkozásáról hosszasan esik szó, az áruulás és a hazugság összekötése szintén olvasható. Schlattner Bergel egyik írásának interpretációját szolgáltatja, vagyis az írásban érzékeltetett, adott rendszerbeli szabadsághiányról, továbbá a környezetben belüli rendszert ostromozó információkról adatokat nyújt a tisztéknek. Emiatt Bergelt és társait az ötvenes-hatvanas évek Romániájában elítélik. Bergel azonban nemcsak az áruulásról beszél: „Elárultatásomnak több dimenziója van. Mert nem csak magam és íróársaim feladásáról van szó. Ehhez hozzáadódik a nyilvánosság előtti tudatos hazugság, majd a hazugság eszközeivel összetákolt rágalom és hamis vád. Egy áruulóval még ki tudnék egyezni. Nyitott lennék a párbeszédre – feltéve, ha ezt ő kezdeményezné. Mert ezt írja elő keresztényi etikám. [...] Mert

* Jelen írás az NKA Alkotói támogatásának keretében valósult meg.

¹ Hans-Georg Gadamer, *A jó tudása és a polisz.* = Uő., *A jó ideája.* ford. Simon Attila = Uő.: *A filozófia kezdete.* Ford. Hegyessy Mária és Simon Attila. Osiris. Bp., 2000. 67–106; 78.

² Angi István, *Az áhitat esztétikája.* In: Uő., *A zenei szépség modelljei.* Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2003. 9–14;10.

³ Hajdú Farkas-Zoltán – Balog Gábor, *Az áruulásról.* Dunatáj Alapítvány. 2004.

⁴ Ez írás nem kíván Hans Bergel és Eginald Schlattner irodalmi munkásságára összpontosítani, ugyanis most kizárólag *Az áruulásról* irányait szemléli.

itt az áruláshoz hozzáadódik a hazugság, a tények meghamisítása, és az erre alapozó rágalom, a hamis vád. Ez a disszonáns hármasság teszi lehetetlenné számomra a megbocsátást.⁵

Mivel az árulást és a hozzá köthető hazugságot követően kilépés történik az egyéniből a nyilvánosba, ezért átmenet látható. Ezután teljesen a nyilvános terébe kerül az árulás és a hazugság, majd a hamis vád. A hazugságot elméleti, filozófiai alapokon (is) tárgyaló Gabriel Liiceanu közéleti értelemben elemzi ez összetevőt⁶ vizsgálatának nyelvi alátámasztását kiemelve. A *Philoktétész*től indítva a „lezüllesztett szőről”⁷ nyilatkozik, amelyet a lélek elrablásával kapcsol össze⁸. Számunkra ez egyrészt a barátság (Bergel és Schlattner barátsága) kapcsán hangsúlyozott, másrészt szorosán Schlattner esetében, ahol az árulás és hazugság következménye az egyén önmaga iránti idegensége. Az árulás és a nyilvános hazugság révén megtörténhetik egy egész közösség „elrablása”, amely majd ki is veti/vetné Schlattnert, ha éppen nem ez a közösség hagyná el szülőföldjét, vagyis ha nem hajtana végre egy önfelszámolást⁹. Ennek a jelenségnek egy eltérő olvasata lehetséges a százság körén túl nézve egy nagyobb csoportot szemügyre véve. A hazugság és a hozzá társult mímelés a rendszer sajátja volt, így a közösség megtanult egy „kifordított” olvasási módot alkalmazni¹⁰.

A kifordítás(-átírás) pedig pontosan a platóni szövegegyüttesre lenne alkalmazható, amelynek egy elemét Liiceanu is taglalja. A gadameri olvasási mód kifejezetten ajánlja: „[v]oltaképpen azonban e mintaváros minden intézményét és eljárását [az *Allam* kapcsán – beszűrés K. F.] inkább dialektikus metaforákként kell olvasnunk. Dialektikusan olvasni, ez persze nem egyszerű: az ellenkezője a valódi nézet kiolvasásának. Dialektikusan olvasni, ez itt azt jelenti: eme utópikus követelményeket esetről esetre az ellentétükre kell vonatkoztatnunk, hogy mindennek legközepeán megtaláljuk a ténylegesen »gondolat«, tehát felismerjük, hogy mi van, s hogy miként lehetne az, ami van, jobb”¹¹. Úgy tűnik, hogy Liiceanu tisztában van ezzel az eljárással¹², ám *A kisebbik Hippiasz*-értelmezésben nem óhajt erre kitérni.

⁵ Hajdú *i. m.* 45.

⁶ Vö.: „közéleti értelemben, tehát a kollektív hazugságról beszélek, arról, amikor egyedül vagy többen hazudnak sokaknak, akik önmaguk vagy becsapottak vagy hazudnak *in corpore*, együtt élve más hazugokkal a hazugság hatalmas jelenetsorában”. (Gabriel Liiceanu, *A hazugságról*. Ford. Karácsonyi Zsolt. Orpheusz. Bp., 2013. 11.)

⁷ *Uo.* 19.

⁸ „Odüsszeusz azt kéri Neoptolemosztól, hogy szavakra támaszkodva »lopja el« »Philoktétész elméjét«. A szavak általi becsapás olyan rablás, amely egy adott személy szellemi szintjén történik. Neoptolemosz meg akarja fosztani Philoktétészt szellemi tulajdonától (*pszükhé*), ami azt jelenti, hogy a szavak segítségével (*logoiszin*) csepegteti be az igazság helyére a hamisat, a hazugságot (*to pszeudosz*).” *Uo.* 17.

⁹ Itt az erdélyi százság önfelszámolására utalásról nyilatkozom. A kérdésről majd még bővebben a későbbiekben.

¹⁰ Ezzel a rendszert működtető is tisztában volt, az alku volt csak a lényeges, jobban mondva a mímelés a további időszakban is. Ezt Szilágyi Júlia találóan fogalmazza meg. Vö.: „A kihallgatott – célszemély/gyanúsított stb. – bűne nem az, hogy hisz, hanem az, hogy nem mímeli az ateizmust. Bűne, hogy kihallgatói hazudnak, ő pedig igazat mond. Így aztán akarva-akaratlan rájuk bizonyítja a hazugságukat.” (Szilágyi Júlia, *Jegyzetek az akváriumból*. Komp-Press. Kolozsvár, 2010. 247.) Liiceanu a *kollektív hazugságot* diagnosztizálja, vö.: Liiceanu *i. m.* 53.

¹¹ Gadamer *i. m.* 74.

¹² Sejtés szintjén jelenthető ez ki azon résznél, amelyiknél Petru Creția meglátására is hivatkozik. Liiceanu *i. m.* 28.

Schlattner az árulás két módozatáról, azaz az egyik esetben egy adott személy, a másikban pedig egy közösség elleni tettről beszél. A kettő nem választható el élesen. Schlattner az idegenséget mindkét megvalósulásban említi. Az első ugyanakkor magával hozhatja a másodikat. „Az árulás az elidegenedés közeli rokona. Akit elárulunk, az egy csapásra idegenné válik számunkra. És tettünkkel önmagunktól is elidegenedünk. Igen, ez az árulás tragikus komponense: hogy önmagunktól is elidegenít. Olyan aktus, amelynek során nemcsak a másiktól, de önmagunktól is eltávolodunk. Mert közösségünk szabályai révén tudjuk, hogy mi az, ami számít, és mi az, ami nem. Hogy mi a törvényes, és mi a törvénytelen. Az árulás a magányt magában hordozó elidegenedés: titkunkat csakis magányosságunk kunyhójában rejthetjük el. [...] Könnyű valakit árulónak bélyegezni, de ezzel még nem szólunk az árulás indítékairól és a személyes felelősségről, a lelkiismeretről, amely belekényszerít egy ilyen helyzetbe.”¹³

Amikor a bukaresti filozófus nagyon koncentráltan a „lezüllesztett szóról” nyilatkozik, akkor nem az értelmi, vagyis nem egy szellemi kapacitásbeli, hanem az erkölcsi vonatkozásában beszél róla¹⁴, csakúgy, mint ahogy ez *Az árulásról*ban is érezhető. Az idegenségnek nyelvi értelemben több szinten megvalósuló száműzetést kell mutatnia. Ez a kötet az árulás nyelvi egységeiről vesz tudomást¹⁵. „Gazdagítja” ezt a ténnyel, hogy a vallomás és az árulás során még fordításra is szükség volt. A fogvatartó-vallatók ugyanis nem voltak képesek dekódolni azt a nyelvet, amely az az irodalmi mű létezett, amelynek interpretációja a szerző elzárásához vezetett¹⁶. Schlattner számára az árulás után következett a száműzetés, az idegenség. Ez még párosult a diktatúra „lezüllesztett szavával”, amelyben Liiceanu szerint a művészetek csatlakoznak a kollektív hazugsághoz¹⁷. A Gadamer által megnevezett száműzetésből visszatérés a költészet, az irodalom kapcsán a diktatúrák esetében rétegzettebben mutatkozhat meg: „[b]izonyos értelemben állandóan egy száműzetésből kell visszatérnie, ha arra törekszik, hogy megszabaduljon az állandóan használt, el- és kihasznált szavak világától, a véleményalkotás szájbarágottságától”¹⁸. A száműzetés vehető szó szerint, ám Gadamernél sokkal nagyobb tétje van a nyelvhez kötött, az irodalmat érintő száműzetésnek. Nem véletlen, hogy ez írását a költészet igazságára való célzással „zárja”: „[v]áltozatos és gazdag szikrázás, ami a költészet képződményéből sugárzik, mint a kristályból. Mi ebben mindannyian részt veszünk, és megsejtünk valamit annak a szónak az igazságából, ami ilyen fényben áll”¹⁹. A Gadamer említette felejtés és az emlékezés és szikrázás vonatkozásában értelmezhető, ugyanakkor az elrejtettség az igazságban él. Ha visszautalunk a Bergel hitte barátságra önnönmaga és Schlattner között, akkor szintén az elrejtettséget, így a hiánytalanul mondást találjuk²⁰ Bergel részéről. *Az árulásról*ban érvénnyel bír a kettő

¹³ Hajdú *i. m.* 120., 121., továbbá 140.

¹⁴ Liiceanu *i. m.* 20.

¹⁵ Ami természetszerűleg a rámutatást magában foglalhatja.

¹⁶ Hajdú *i. m.* 37.

¹⁷ Liiceanu *i. m.* 54. Liiceanu feltehetőleg a hatalommal alkut kötő művészekre gondol.

¹⁸ Hans-Georg Gadamer, *Otthon és nyelv*. Ford. András Orsolya. ÚjNautilus, 2013. november 5. <http://ujnautilus.info/otthon-es-nyelv> (Letöltés ideje: 2014. január 31.)

¹⁹ *Uo.*

²⁰ Fel kell ehhez idéznünk, amit Gadamer mond a barátság és a költészet kérdésének összekapcsolásában: „»igaz barát«. Ezen azt értjük, hogy ő olyasvalaki, aki barátnak bizonyult, aki nemcsak látszólag mutat baráti kötődést és érzelmet. Bebizonyosodott már, hogy valódi barát, elrejtetlenül (unverborgen), mint Heidegger mondja. Ebben az értelemben kérdezek én a költészet igazságára” (Hans-Georg Gadamer, *Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez*. Ford.: Tallár Ferenc.

összefonódása, amely az *Intermezzo*²¹ részeiben lelhető fel leginkább, hiszen ez egységekben képezi meg a kötet az irodalmiságot magát, vagyis ezekben próbálkozik a kordokumentumon túllépés fragmentumaival. A szövegrész a rájátszások sokaságával – és sajnos néhol az ítélezés aktusával – tűzdelt, ám a rájátszásokkal, átiratokkal, továbbá mégiscsak a nyelv szétesettségével kísérletet tesz a megismerésre, amelynek éppen a szétesettség lesz a következménye. A megismeréshez szükséges viszont az odaadásnak párosulnia, ha az igazságot és a feltárultságot a léthez kötjük, amely pedig a nála léttel, így a gondolkodással²², a megismeréssel, ez elgondolásával, majd annak hiánytalanul mondásával kötődik a költészethez, irodalomhoz. Ezzel egy körfolyamat meg is képződött. Amikor tehát Liiceanu idézi a művészetek hazugságát, akkor felmerülhet az olvasóban, hogy a hazugság elrejtetlensége a művészeti produktum célja lehet, azaz a hazugság feltárultságával lehet számolni. Ennek létezhet arrogáns változata, amelyik már magával a mimeléssel sem bajlódik, hanem a hazugságot mint elismerésre méltót prezentálja.

Schlattner a második idézett egységben nem a vallatásokhoz köthető árulásról beszél, hanem egy jóval előbbiről: saját háborúellenességéről. Ebben a nézetében közösségével szembeni magatartást lát. Beemel vélhetően magára viszonyítva egy bátorságfogalmat, amelyet konformizmussal szembeni álláspontnak²³ minősít, sugall.

A kötet az árulást még egy ponton próbálja megjeleníteni: a szülőföld elhagyásának és a szász közösség önfelszámolásnak kérdéskörében. Mindkét szerző felhossa és el is veti e vonás kapcsán az árulást. Bergel „önátültetéssel”²⁴ és egy új, a következő generációnak megteremthető szülőfölddel érvel: „[a] szülőföldet úgyis magával viszi. Magával viszi mindazt, ami mindennapi munkája során beépült a szülőföldbe. Magával viszi oda, ahol később letelepedik, egy jobb, egy biztosabb helyre, ahol szülőföldet teremthet gyerekeinek, unokáinak.”²⁵ Schlattner önfelszámolást²⁶ említ, és egyházi hivatásából adódóan megemelve értelmezi a jelenséget: „[v]égző soron a közösség önként hozott döntése volt az exodus. Nálunk az egyéniség mindig is a közösség függvénye volt, és ha ez a közösség valamit elhatározott, akkor az egyének sem maradt más választása. Útra kelt, anélkül, hogy megállapodott volna a többiekkel. Szó nélkül. Egyik magával ragadta a másikat. És századoknyi erősségünk, hogy bölcsőtől sirig tartó sorsunkról mindig közösen döntöttünk, egyszerre csak a végzettünké vált.[...] De ez csak rám vonatkozik... [...] »Ne hagyjuk el fájdalmaink földjét. Inkább azon munkálkodjunk, hogy e tájról kiűzzük a szenvedést.«”²⁷

Schlattner megfogalmazásából nem zárható ki a mítoszképzés, amely magát a megnyilatkozót (is) érinti. Az *Intermezzo Sport*-egységében mint kommentárban a szöveg mindkét írónál említi ezt.²⁸ E könyv ezeken túlmenve szintén gazdag mítoszokra való utalásokban, az antik hagyomány egy-egy elemének felsejlése mellett szerepel a mioritikus térre²⁹ célzás. Az utóbbinál Bergel levezetését adja a románság és a szászság közötti

In: Uő.: *A szép aktualitása. i. m.* 142–57., 146.)

²¹ Hajdú *i. m.* 47–115.

²² Kiemelt egységek *A jó ideájából* a jelen interpretációhoz: Gadamer *i. m.* 72., 91., 92.

²³ Gadamer Platón-interpretációjának egyik továbbvitelében létezik ilyen bátorságfogalom, vö.: Uo. 69.

²⁴ Hajdú *i. m.* 29.

²⁵ Uo. 30.

²⁶ Uo. 16.

²⁷ Uo. 132–3.

²⁸ Uo. 100.

²⁹ Erre több ízben kitért Miskolczy Ambrus. Ezt a munkásságot remekül összefoglalja Pomogáts

különbségnek a pásztornép és a városlakó lét közötti eltérésben³⁰. Ezt majd szinte túlságosan kifigurázza az *Intermezzo*³¹. Schlattner mitologizálása a szentség kérdésköre mellett a gyerekkorhoz, az emlékezésbe meneküléshez erősen kapcsolódik, hiszen az emlékezéssel képződik meg számára az otthonosság: „[m]ert az emlékezés az az egyetlen paradicsom, amelyből senki sem űzhet ki. Ezért lettem csak nagyon későn, életem végén író. Manapság már csak az emlékezés az egyetlen otthonos hely, ahová elrejtőzhetem”³². Érdemes ennél a részletnél felfigyelni arra, hogy Schlattner hogyan fűzi össze a szenthez kötődő szóhasználatot saját sorsával. A menekülés és az otthonmaradás problematikája Bergel és Schlattner érvelésében más hangsúlyokkal mutatkozik.

Amikor az emlékezés problematikája előkerül, akkor nem feledkezhetünk meg annak átíró funkciójáról sem.³³ Az *árulásról*-könyv és film azonban egy olyan átírást is említ, amely a zene művészetére sokkal erőteljesebben vonatkozik: Bergel koránál fogva már nem képes a csellón oly módon játszani, ahogyan szeretne, így a forgatáson felvetődik, hogy Yo Yo Ma előadórészletét játsszák az övé alá. Csak a mozdulatok maradnak tehát. Ez a technikai lépés a mozdulatban megjelenő emléket képes vinni, ugyanakkor a zenész művészetéhez való viszonyulása miatt érthetően idegenkedik ettől a megoldástól³⁴: „Bach második csellószonátájából játszik néhány taktust, de egyfolytában vét és átkozza öreg kezeit. Nyugtatom, hogy nem baj, csak a látvány a fontos, majd alákeverjük Yo Yo Ma játékát. Az elején idegenkedik a gondolattól, de aztán kötélnek áll, s egyszerre minden működik, mint a karikacsapás”³⁵. Az aljátzás iránti ellenszenv adódik egyrészt abból, hogy mégiscsak egy valaha zenészként is működő szerzőről van szó, másrészt abból, hogy egy másik zenész „időbeosztása” uralkodik az ő játékán, harmadrészt pedig abból, hogy e megoldás egy zenész számára felveti/felvetheti az átírás brutális tétét, jóllehet egy dokumentumfilm valamennyire megengedheti az átformálás e típusát.³⁶ Bergel esetében a zene kiemelt érvényűnek tűnik, a költészethez, mítoszhoz való viszonyítását több ízben megfogalmazza. „Beethoven, Bruckner és mások műveit, nagylélegzetű, zenei hangokkal elmesélt óriáseposzoknak tekintem. A szimfóniák tulajdonképpen nagyszerűen elmesélt – nem regények! – eposzok. Zenében elmesélt történetek. Nem véletlenül nevezzük őket németül *Tondichtung*nak, vagyis hangköltészetnek.”³⁷

Az érvelésében talán túl elhamarkodottnak mondható, hogy a zenéhez nagyobb szabadságfokot rendel, mint más művészetekhez. Alapvetően itt talán a kódolvasás metódusa megjelenhetne. Az azonban nem meglepő, hogy Bergel a zenének hangsúlyozott pozíciót szán³⁸, ugyanis azt – csakúgy, mint testvére – a szenttel köti össze: „[b]izonyára a zenélésnek

---

Béla, *A Miorița nyomában*. ÚjForrás, <http://www.jamk.hu/ujforras/970708.htm> (Letöltés ideje: 2014. február 3.)

³⁰ Hajdú *i. m.* 42–4.

³¹ *Uo.* 104.

³² *Uo.* 117.

³³ Vö.: Hans-Georg Gadamer, *Költeni és gondolkodni Hölderlin Emlékezés című verse tükrében*.

Ford. Orosz Magdolna. In: *Uő., A szép aktualitása. i. m.* 202–27.

³⁴ Bergel zenészként is dolgozott.

³⁵ Hajdú *i. m.* 111.

³⁶ Ez csak akkor lehet ellenben mentség, ha dokumentumfilmként definiáljuk a filmváltozatot.

³⁷ Hajdú *i. m.* 24–5.

³⁸ Ezt megtette Gadamer az *Otthon és nyelvben* is: „zenétől, az egész emberiség első kultúrnyelvétől” In: Gadamer *i. m.*

valamiképpen vallási vonatkozásai is vannak./ A diktatúrák félnek az eredeti, a fenséges zenétől³⁹. A zenei fenséges a vallással köthető össze erősebben⁴⁰, ha Bergelnek a szentet érintő megjegyzéseit követjük, bár elmozdul e szerző gyorsan a diktatúrák jellemzése felé. Liiceanu definiálja az emberitől eltérő, félelmet keltőnek a gyökereit, amely a vallásból merítene⁴¹. Ez esetben a szent felügyeletet magának akaró profán felügyeletről van leginkább szó.⁴² Következtethetünk arra, hogy a zene kapcsán feltűnő emberit túllépő szerkezetében különbözik az profánétól, ez utóbbi csak mímeli ez előbbit, erőszakkal akarja magának annak jegyeit a mindent látásban.

Az átírás kérdéskörét e kötet és film még a műfaji besorolhatatlanságában hordozza. A kötetre fókuszálva Vincze Ferenc ugyancsak felveti, hogy a regény és dokumentumregény meghatározatlanságában található a műfajiság miközben a fűga szerkezetét tudja.⁴³ Az *Intermezzót* ebben a felfogásban Vincze Ferenc „egy filmezés történetét megőrkítő szövegnek” – melyben „a kurzivált részek az operatőri beállításokra emlékeztetnek”⁴⁴ – definiálja. Emellett az újabb együttes kiadást már egymás kommentárjaiként, sőt néhol kiegészítéseiként is lehet olvasni. Talán a definiálhatatlanság miatt mentődik meg a könyv és a film attól, hogy az egyik másik felett való uralkodását lehetne megállapítani, habár a „filmezés történetét megőrkítő szöveg” célzása a szöveg valamelyest alárendelt voltára következtet. A Narcissus-mítoszra való utalás a filmben és a könyvben a filmre mint művészeti ágra való reflexióként fejthető fel. E tett által mintha az átírat léttől irtózásra mutatna a kettős kiadás, amelynek ötlete vélhetően éppen az átírat kifigurázást is óhajtja színre vinni. Ebben több az új megjelentetés, miközben „a film mutatva mond a regénynek, és a regény mondva mutat a filmnek egy olyan köztes térben, ahol az egyik médium a másik önreflexiójának alapjává válik”⁴⁵. Ezeket tudva és relativizálva a könyv az árulás problematikájában az ítélkezést sejteti, így az átírásnak egy módozata mindenképpen negatív előjellel tűnik fel.

KOVÁCS FLÓRA

TÁNCZOS VILMOS, **Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről.** Erdélyi Múzeum–Egyesület. Kolozsvár, 2011. 312 lap + 1 térkép.

Mielőtt bemutatnám, részletezően szólnék Tánczos címbeli könyvéről, előre kell bocsátanom: Mikecs László 1941-ben megjelent *Csángók* című könyve óta, ez a kiadvány a „csángó kérdés” vizsgálatában a legalaposabb, legkörültekintőbb, legszakosítottabb összefoglaló

³⁹ Hajdú *i. m.* 25.

⁴⁰ Angi ezt az összekötést a szép vonatkozásában is megteszi, vö.: Angi *i. m.*

⁴¹ Liiceanu *i. m.* 29–35.

⁴² Vö.: Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés*. Ford. Fázsy Anikó. Gondolat. Bp., 1990.; Georges Banu, *A felügyelt színpad*. Ford. Koros Fekete Sándor. Koinónia. Kolozsvár, 2007.

⁴³ Vincze Ferenc, *Hajdú Farkas-Zoltán: Szászok – egy árulás*. Kortáronline, 2005. július <http://www.kortarsonline.hu/2005/07/hajdu-farkas-zoltan-szaszok-%E2%80%93-egy-arulas/6659> (Letöltés ideje: 2014. február 5.) Itt Vincze Ferenc a 2004-es, Koinónia Kiadónál megjelent első változatot tárgyalja.

⁴⁴ *Uo.* változtatások a mondat szerkesztés miatt jelennek meg.

⁴⁵ Dánél Mónika, *A tükör és a hasonmás mint az irodalom és a film heterotópiái*. In: *Uő., Áttetsző keretek. Az olvasás intimitása*. Komp-press. Kolozsvár, 2013. 35–81., 68. (Ariadné Könyvek)

mű. Nem marad más hátra, minthogy a recenzens a fenti megállapítást a könyv bemutatásakor bizonyítsa is.

A könyv első, *A moldvai csángók nyelvcsereje történeti perspektívában* című, alcímekre bontott nagy fejezete számos problémát érint. *A moldvai csángó etnonima* alcím alatt a szerző megállapítja, hogy a Moldvában élő katolikus lakosság egészét *moldvai csángó* néven tartja számon a tudományos irodalom és köztudat. Számuk a 2002-es hivatalos népszámlálás szerint 232 045 fő, s ezek – a csekély számúnak mondható más népelemektől eltekintve – magyar származásúak. Minthogy azonban a csángó etnikum sem történeti, sem nyelvi, néprajzi szempontból nem egységes, a kutatók egy része – a kitelepedés idejének függvényében – *moldvai magyarság*-ról és *moldvai székelység*-ről beszél, s van, aki a *csángó-magyarok*, illetve a *székely-magyarok* terminust véli elfogadhatónak. Az általánosnak mondható *csángó* elnevezésnek oka, minden történeti és néprajzi különbség ellenére, abban rejlik – s ezt nem eléggé hangsúlyozza a szerző –, hogy a névvel nem önmagát nevezi meg a szóban forgó népcsoport, hanem ragadványnévként az *otthonmaradottak* ragasztották rájuk, mint olyanokra, akik eredeti lakóhelyükről *elvándoroltak*, *elkóboroltak*, *elmenekültek*, s így lett a nevük – lényeges különbözőségük ellenére – egyöntetűen *csángó*. Lényeges álláspontja a szerzőnek, hogy a moldvai csángónak nevezett etnikai népcsoport – nyelvi ismereteiktől függetlenül, a még magyarul beszélő és a teljesen elrománosodott része is – mind a fő kulturális sajátságokat, mind az identitás fő tényezőit tekintve – egységes.

A szakirodalomban nem jártas külső szemlélő számára talán legfontosabb a moldvai csángók eredetének kérdése. Tánzos szerint „Eredetük kérdésében” – bár a történeti források a moldvai magyarokat már a 13. századtól említik – „máig sincs megnyugtató tudományos álláspont”. Némileg ellentmondva e megállapításnak mégis – szerintem helyesen – úgy véli: „Mára már általánossá vált az a nézet, hogy a moldvai magyarok nem keletről, hanem nyugatról, a Kárpát-medencéből érkeztek mai településhelyükre valamikor a középkor folyamán”, szemben más „romantikus” felfogással, köztük azzal a ma is fel-felbukkanó nézettel, amely szerint a moldvai csángók a Kárpátokon kívül rekedt „etelközi magyarok” leszármazottai. Egyébként a könyv e fejezetében minden benne van, amit a moldvai csángók eredetéről tudni illik, s arról, hogy az első telepítés „mikor és milyen céllal következett be”, s hogy a kitelepedés „a magyar nyelvterület melyik vidékéről történt”. Aközött a régebbi feltevés között, amely a moldvai magyarságot a Szamos völgyi magyarsággal hozza kapcsolatba, s aközött a nyelvöldrajzi nézet között, amely szerint a moldvai csángóság zöme a belső erdélyi Mezőség magyarságából szakadt ki, és nem látok túlságosan mély ellentmondást, szakadékot. Már csak azért sem, mert pl. a Nagy-Szamos felső folyásánál fekvő Magyar-nemegye nyelvjárása és a közép-erdélyi, a Marosba ömlő Küküllő torkolatvidékén élő magyarok lakta falvak nyelvjárás között alig-alig mutatható ki lényeges különbség. Mindkettő a mezőségi nyelvjárástípusba tartozik.

A két alfejezet olvasásakor 1953-beli naiv harmadéves korom Szeret menti Trunkon hallott emléke bukkan fel. Házigazdám, *K^uosza Pⁱéter* (Kósa Péter) esti beszélgetéseink során említette: „Mük magyarok vagyunk. Vajon mikor jönnek a magyarok a Száraz-Szeretig?” Nem tudtam a választ.

A középkori moldvai magyarság társadalmi rétegződését – gazdag magyar és román szakirodalom alapján – vizsgálva, a szerző megállapítja, hogy Moldva magyarságának alaprétegét egyrészt a városi kézműves- és kereskedőtársadalom, másrészt a falusi szabadparaszt-társadalom alkotta, de az ország fő birtokosai között s a moldvai falvakat alapító bojárok között is szép számmal vannak magyarok. Továbbá a moldvai várakban és a vajdák környezetében szintén jelentős magyar katonai népesség élt. Ez magyarázza a városi életre, jogra,

közigazgatásra, mesterségekre, a katonai életre vonatkozó román terminológia számottevő részének magyar eredetét, valamint a Moldvában sűrűn felbukkanó magyar eredetű hely- és víznév sokaságát. Ez utóbbiakkal kapcsolatban azonban megjegyezném: nincs megnyugtatóan tisztázva a r. *Trotuş* – m. *Tatros* folyónév eredete. A szerzőnek az a feltevése, hogy a *Tatros* egy feltehető *Tat[á]ros* származéka lenne (13. l.) ellentmond az ún. kétnyíltszótagos törvénynek, amely szerint a nyílt szótag kieső magányhangzója csakis *rövid* lehet, a hosszú magánzó, esetünkben az *á*, nem eshet ki. Ötletnek is rossz, hogy írásban, 1466-ban felbukkanó *Thothros* szóban „talán egy *tatár* előtagú növénynév rejlik. E szerint az 1505-ből adatolt *Thatharros* jelentése ’tatárrosz’ lenne (vö. Kiss Lajos: FNESz. II, 626).

Hogy hol, milyen településeken élnek a moldvai csángók, azt a szerző a *Belső táji, történeti és nyelvi tagoltság* című alfejezetben vázolja fel; benne a nyelvi tagoltságot csupán érinti, részletezését egy későbbi fejezetben fejti ki. Itt csupán rávilágít arra a tényre, hogy a „középkorban Moldvába települt magyarság településterülete jóval nagyobb volt, mint az a vidék, ahol e népesség mai leszármazottai élnek”. Tulajdonképpen két nagy csoportot különít el, egyrészt a középkori eredetű magyarság utódait, akik Románvásár környékén és néhány, Bákótól délre eső településen élnek, másrészt a 18. század közepétől erősödő székely kivándorlás folyamán keletkezett ún. székelyes csángó: a Tázló menti falvak lakosait. Megtartja egyben a hagyományos, de vitatható *északi* és *déli csángó* területi, és az ezzel szemben álló *székelyes csángó* nyelvi alapon elkülönülő felosztást. (Én inkább a Szeret menti sz-elő csángókról, valamint Bákó környéki meg a Tatros és a Tázló menti székelyes csángó településekről szeretek beszélni. A *déli csángó* megjelölés nyelvi szempontból nem jelent egységet.)

A moldvai csángók (összességében magyar és román nyelvű csángók) lélekszámának történeti alakulását nehéz meghatározni. A kiinduláshoz kezdetben a misszionáriusi jelentésekre, a korabeli térképekre vagyunk utalva. A 19. század közepétől az egyházi sematizmusok, a fejedelem által elrendelt felmérések, majd az első hivatalos népszámlálások (1859, 1899) alapján viszonylag pontos képet kaphatunk a moldvai csángók, a moldvai katolikusok demográfiai viszonyairól. A 20. századi modern módszereket alkalmazó népszámlálások közül csak az 1930-as, 1941-es és az 1992-es felmérésekre tudunk alapozni, a „szocialista” korszak népszámlálásai (1956, 1966, 1977) a vallási hovatartozásra nem kérdeztek rá. Csak a 20. századi felméréseket véve figyelembe az adatok, a moldvai csángók, a moldvai katolikusok számat tekintve, ezt mutatják: 1930: 109 959; 1992: 240 038; 2002: 232 045. (Itt jegyzem meg, hogy a jászvásári Katolikus Püspökség Dumitru Mártaş kérésére 1975 körüli átiratában feltűnteti a moldvai katolikusok lélekszámát, az átirat szerint ez: 232 600 fő. Az átiratot a lektorálásra hozzám küldött Mártaş-kézirat lapjai között találtam: NyIrK. XXXVII, 159.) E népcsoport magyar nyelvismeretét illetően azonban becslésekre vagyunk utalva. Számukat pl. Domokos Pál Péter 55 000 főre becsüli. E számot Mikecs László sokallja.

Tánczos Vilmos a moldvai csángók magyar nyelvismeretének vizsgálatát sajátos módszerrel vizsgálja. Módszerét, a módszer jellemzőit és a felmérés eredményét könyvében külön fejezetben *A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben* címen teszi közzé. E címen megírt fejezet elején leszögezi: a moldvai csángók által beszélt hagyományos nyelvet a magyar nyelv archaikus változatának, *magyar dialektusnak*, és a már el-eltűnő magyar dialektust a közösség egészére vonatkoztatva *anyanyelvnek* tekinti. A szerző – folklór kutatói munkájával párhuzamosan – először 1994–1996 között végez minden csángó településre kiterjedő alapkutatót. Ennek eredményeként, mely szintén becslés, úgy véli, hogy Moldvában 83 településen még mintegy 62 000 katolikus csángó ismer és használ magyar tájnyelvet, de az etnikum háromnegyed része már teljesen elrománosodott. Minthogy azonban az ezt követő években a *nyelvi tudatosság* megváltozott, fel- vagy aláértéklődött, a szerző az 2008–2010-es

években újabb felmérést végez. Minden olyan moldvai csángó falut felkeres, amelyek esetében feltételezhető volt, hogy a katolikus lakosság egy része valamilyen mértékben ismeri a magyar nyelv helyi dialektusát. A helyszíni telepmunka alapvető célja a település nyelvi helyzetére vonatkozó, számszerű információkat tartalmazó *Adatlap* kitöltése volt, ezt kísérte a háttéranyag, vagyis minden településen magnóval rögzített bizonyos mennyiségű *nyelvi szöveg* (hagyományos folklórműfajok, szokás-leírások, élménytörténetek, olyan élő nyelvi szövegek, amelyek természetes beszédhelyzetben hangzanak el). Rögzítésre kerültek a *temetői kereszték családnevei*, teljességre való törekvés nélkül a *helynevek* is. A terepkutatás során megkísérli megállapítani: 1. kik azok, akik a magyar nyelvet *anyanyelvi szinten* beszélnek; 2. kik azok, akik ezt a nyelvet *második nyelvként* használják; 3. kik azok, akik csak *passzív* (csupán „értő”) *nyelvismerettel* rendelkeznek; 4. kik azok, akik magyarul egyáltalán nem tudnak.

Minthogy a nyelvi kompetenciát tekintve nagy különbségek lehetnek az egyes generációk között, a szerző a következő generációs csoportokat különíti el: kisgyermek (4 éves korig), gyermekek (5–9 év között), nagyobb gyermekek (10–14 év), serdülő korúak, fiatalok (15–29 év), alsó középgeneráció (30–44 év), felső középgeneráció (45–59 év), idős nemzedék (60 év felett). Ezek az ún. „korfák” elengedhetetlenek, hiszen számottevő különbségek vannak a vizsgált falvak között. E szempontok alapján a szerző bámulatós módszerességgel és részletességgel elemzi az északi, a déli, a Tatros és a Tázló menti falvak mindegyikét, sőt sort kerít a városi, „rejtőzködő” magyar nyelvismeret számbavételére is. E módszerrel kutatva tájegységeken belül településekre lebontva táblázatokban mutatja ki a moldvai csángók magyar nyelvismeretének szintjét. Összegezőképpen megállapítja: magyar nyelvet anyanyelvi és második nyelvi szinten használók száma 48 752 fő. A passzív nyelvismerettel, illetve töredékes nyelvtudással rendelkező, magyarul még jól-rosszul értők száma 15 008 fő; ez az a réteg melynek nyelvismerete leginkább ki van téve a nyelvcsereinek. Megállapítja azt is, hogy a nyelvismereti szintek generációs megoszlása nagyon rossz: a gyermekek és a fiatalság körében gyenge, a magasabb nyelvi kompetenciaszintek inkább a közép- és idős generációkra jellemzőek. A nyelvi folyamatok alakulás végül – véli a szerző – a teljes nyelvi asszimiláció felé vezetnek. A moldvai csángók körében a magyar egynyelvűséget – a többnyelvűségen át – a román egynyelvűség váltja majd fel.

Kétségtől a szerzőtől alkalmazott módszer a lehető legjobb a magyar nyelvismerettel rendelkező moldvai csángók számának megállapításához, mégis a „kemény számok” nehezen számszerűsíthető nyelvi folyamatot takarnak, mégis egyfajta, leginkább valóságghú *becslésen* alapulnak. Én persze hiszek a Tánczostól alkalmazott felmérés számszerű eredményeiben, mégis hozzáfűzném: benne van a plusz-minusz, inkább minusz 1–2%-os hibalehetőség.

A kötet törzsanyaga az a rész, amely *A moldvai csángók nyelvészeti kutatása* fejezetcímét viseli. Nincs terünk, hogy a Mikecs László *Csángók* című (1941) könyvének idevonható adatait is, akár nagyvonalakban, bemutassuk, de arra van, hogy e korszak után megjelent cikkek, tanulmányok, könyvek mentén néhány észrevételt megtehesünk. Az azonban bizonyos, a néprajzos Tázcos kívülről(?), megfelelő távolságtartással olyan összegezést nyújt, melyet talán egy nyelvészről, aki talán elmerülne a részletkérdésekben, el sem várhatnánk.

Tázcos felsorakoztatja azokat a magyar és román szerzőket, akik a csángó nyelvjárást a magyar nyelv dialektusaként fogják fel. Ezzel szemben kiemelten vitatja azt a nézetet, amely a csángók román származását, nyelvük eredendően román voltát állítja, s „Mártinaş-elmélet”-ként prezentálja. Az érvek és ellenérvek körültekintő elemzése kapcsán Tázcosnak – véleményem szerint is – vitathatatlan ez a megállapítása: „A Márтинаş-elmélet tudományos szempontból teljesen megalapozatlan teória.” A Márтинаş-könyv kiadásának útját egy-két adattal kiegészíteném. A Román Akadémia 1977-ben megküldte a Kolozsvári Nyelvtudományi

Intézetnek; bírálatra az intézet igazgatóját, Ion Pătruțot és Kelemen Béla osztályvezetőt kérte fel. Kelemen Béla, hogy e „kényes kérdésben” ne kelljen szint vallania, a kéziratot hozzám irányította. Egy évig tartó „tanulmányozás” után, további felszólításra, megírtam a Tánccostól is vázolt ellenvetéseimet, és a kézirat kiadását elutasítottam. (Sajnos, a véleményezés magyar változatát Beke György elkérte, soha nem kaptam vissza. Hagyatékában talán fellelhető.) Tapogatóztam, vajon Pătruț a kéziratról hogyan vélekedett? Némileg kitérő választ kaptam, miszerint „a kérdés további vizsgálatot igényel”. A következő évben az Akadémia Kiadója „újabb véleményezésre” Ungureanu és Coja történészeket, Intézetünkől Gr. Rusu dialektológust kérte fel. Véleményük alapján 1985-ben, a kéziratát 60 lapos kommentárral kiegészítve, kiadták. Természetesen, kíváncságra, a román eredet mellett törnek lándzsát.

Ami *A csángó népnév eredetét*-t illeti, máig sem változott az a meggyőződésem, hogy a csángó néprész név a ‘menekülő, kóborló’ jelentésű *csáng* hangfestő igető -ő képzős melléknévi igeneve; ezzel a szóval illették – gúnyosan – az „otthon maradt székelyek” a Moldvába, a Gyimesekbe, a Barcaságba, sőt a Bukovinába ki- és elvándorolt, s ott letelepedett székely társaikat. A gúnynevet ez székely réteg nem ismerte el magáénak, mondván: nem mi vagyunk a csángók, azoknak a falvaknak a lakosai, akik régtől itt, a Szeret mentén élnek. Mivel a kimenekülő székelyek részben összekeveredtek a középkor óta Moldvában található, a gypük védelmére odatelepített magyar lakossággal, idővel a *csángó* ragadványnevet rájuk is kezdték vonatkoztatni, tehát a moldvai magyarság egészét csángónak nevezték. Kezdetben a Moldvában megtelepedett magyarság nem volt *csángó*, a régiek *magyar*-nak, az újabban kitelepülők *székely*-nek vallották magukat. Csak később nevezhették az otthon maradtakat a kivándorolt székelyeket csángónak, ők (már mint a moldvaiak) tiltakozásul állították, hogy „nem mi vagyunk a csángók, hanem a már itt lévők, a középkor végén kitelepedettek. Nem véletlenül a *csángó* szó első biztos írásos adata csupán 1781-ből való (TESz.). Az már egészen más kérdés, hogy a moldvai magyarság, a Gyimesekbe, a Barcaságba, sőt Bukovinába kitelepült székelység az eltelt idő távlatában mikor fogadja el kénytelen-kelletlen a *csángó* megnevezést, vagy pedig sohasem teszi magáévá. Nincs ebben a nézetben semmi „kényes pont”, semmi „ellentmondás”, melyre Tánccos Vita Zsigmond véleményével kapcsolatban említ. A szerző a kérdés teljes irodalmát hiánytalanul végig követi, az olvasót megismerteti a felfogások sokféleségével, anélkül azonban, hogy állást foglalna – még ha óvatosan is – a vélemények, nézetek megalapozottsága mellett vagy ellen. Mikecs ennél bátrabb, szókimondóbb volt, nem tartózkodott annak a megállapításától, hogy „Rubinyi Mózes a csángó irodalom réme”. A hihető és a „bizarr” vélemények között keresem, melyik áll közelebb a szerzőhöz, melyeket véli elfogadhatónak vagy akár vitathatatlannak, s melyek azok, melyek a fantázia szüleményei. Nem találtam.

Igen fontos része Tánccos könyvének *A nyelvöldrajzi módszer és eredményei* című fejezet. Ezzel a módszerrel végzett moldvai csángó nyelvjárási kutatások 1949 nyarán kezdődtek, és a Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének tanárainak, majd később a Román Akadémia Nyelvtudományi Intézete kutatóinak részvételével zajlott. A folyamatosan megjelenő kisebb-nagyobb közleményekből, s később közreadott visszaemlékezésekből a szerző hiánytalanul végig követi a Csángó Nyelvatlasz anyaggyűjtésének folyamatát, személyi és intézményi feltételeit. A gyűjtők a legelső gyűjtőútjától kezdve eszményien sűrű kutatóponthálózatot dolgoztak, összesen 91 falura kiterjedő nyelvöldrajzi gyűjtést végeztek, elérték egyik legfontosabb célkitűzését: megállapították a moldvai csángó-magyar települések számát és helyét. Tánccos hangsúlyozza, hogy nyelvöldrajzi kutatás eredménye: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. Végig követi az előkészítés, ellenőrzés, feldolgozás mozzanatait. „Elértük – írja Szabó T. Atilla 1950 decemberében – kutatásunk egyik legfontosabb célkitűzését: pontosan megállapítottuk a magyar települések számát és helyét” (MNy. XLIX. 3–4).

Így igaz, a falvak 91-es száma később egy újabb, a „92. Jázul Porkuluj” nevű településsel bővült. Az ott élő csángók nyelvjárásának gyűjtője Murádin László és Nagy Jenő volt.

Az azonban, hogy a gyűjtés első évétől, az 1949-től kezdődően 1962-re készült el, a megszerkesztett atlasz miért csak 1991-ben látott napvilágot magyarázatra szorul.

Kiderült, hogy az 1949-ben végzett gyűjtés után számos ellenőrző és kiegészítő gyűjtésre volt szükség, melyet a gyűjtők más tanszéktagok bevonásával 1962 nyaráig meg is valósítottak. A hiányérzet okai magyarázhatók. A kérdőfüzet az 1942-es kalotaszegi gyűjtés alapján állt össze: *nem vette tekintetbe* a moldvai csángó-magyarság életvitelének sajátosságait. A gyűjtők a francia és a román módszer szerint az *egyetlen adatközlő* elvéhez igazodtak. (Ez érvényes lehet például Csíkszentkirály esetében, ugyanis, ha pl. Tánczos Vilmos édesanyjától kérdezném ki a 3300 címszavas kérdőfüzetet 90–95%-ban tükrözné a település nyelvjárását. De nem így a moldvai csángók körében! Kis túlzással ahány személy, annyi nyelvjárás-változat. Tapasztaltam egy csángó faluban: az időskorú adatközlőim ellentétében „a fiatalság” a kapuban úgy beszélt, hogy egyetlen *ü* és *ö* hangot sem ejtett. Nem szívesen írom le: Szabó T. Attilának nem volt erőssége a fonetikai lejegyzés. Dési neveltként meg a zárt *ë* hangot sem hallotta, egyik, tanulmányában ki is fejezte az egyezményes hangjelöléssel szembeni ellenérzését. Ez, persze, csupán zenei hallás kérdése, semmit sem von le egy tudós nagyságából. A másik pólus Gálffy Mózes volt, aki a fonetikai lejegyzésben utolérhetetlen lejegyző volt. Ez a lejegyzési mód miatt eltérő adatokat kellett megnyugtatóan tisztázni.

Szólnom kell az atlasz technikai kivitelezéséről. Elkészült az atlasz alaptérképe, melyen számok jeleztek a helység földrajzi helyét, ahol csak 43 moldvai csángó kutatópont adatainak rögzítését készítették elő. Ezek között 4 északi csángó, 6 déli csángó és 33 székelyes csángó település volt. A „gyenge technikai kivitelezés” oka, melyet Tánczos említ (140. l.) abból adódott, hogy Szabó T. Attila nem egy technikai rajzoló szerződetett, hanem – összeköttetései révén – egy művészt, Jakab Ilonát. Amilyen szenvedés lehetett a kiváló festőnek az „adatbeírás”, olyannyira kevésbé olvasható volt számkás betűivel írt adat. De mégis 1963-ban megjelenhetett a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben (VII. évf. 2. sz.) egy *Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről* 6 térképmelléklettel. Bár a politikai természetű akadályok ellenére a Kriterion Kiadó mégis megkapta a kiadás engedélyezését, a Kiadó a „gyenge technikai kivitelezés”-re hivatkozva elutasította az atlasz kiadását. Azóta is töprengök: mire gondolt a Kiadó? Talán arra, hogy tízéves technikai előkészítést egy-két hónap alatt jóvá lehet tenni? Az elkészült munkát végül, a rendszerváltás után, a magam és Péntek János előkészítő munkája után *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* címen a Magyar Nyelvtudományi Társaság két kötetben 1991-ben megjelentette. Nem sok örömem volt benne. Elképzelésünk szerint a NyIrK-beli kiadvány szerint az előre kinyomtatott, a faluk elnevezésének számait tartalmazó alaptérképre kellett volna kinyomtatni az adatokat, ehelyett a kötet elején szerepel az alaptérkép, a kötetben az alaptérkép nélküli adatok. Lehet ezen segíteni? Igen, ha az alaptérképet áttetsző papíron ráhelyezzük az adatokra. Ettől eltekintve a *Diakrón moldvai nyelvatlasz* interneten is hozzáférhető.

Nyelvjárási szövegek, nyelvészeti szempontú szövegközlések kérdését érintve a szerző megállapítja, hogy a kolozsvári nyelvészek első magnetofonos gyűjtésére csak 1953-ban került sor. A szövegrögzítés az új technikai eszközök segítségével a munkacsoport egyik dédelgetett terve volt. Ám a továbbiakban különböző okokból csupán három mese – *A kardos oficer*, *A bacsó és a bába* meg *A rest leány* látott napvilágot.

A néprajzi nyűjtéseknek is lehet és van nyelvészeti forrásértéke. De – miként a szerző – írja: „Az élő nyelv kutatására a néprajzi szövegek természetesen csak abban az esetben alkalmasak, ha a kutatók hitelesen rögzítik és adják vissza azt a nyelvi helyzetet is, amikor ezek

a közlések elhangzottak.” A folklórszövegek – Szabó T. Attila szerint – még akkor is alkalmasak dialektológia vizsgálatokra, ha a folkloristák csak az ún. „nagyolt átírást” alkalmazzák a közzététel során. Kérdés azonban, hogy mire? Szótani, kis fenntartással bizonyára alaktani vizsgálatokra, sőt a nyelvi identitás vizsgálata szempontjából is forrásértékűek lehetnek. De nyugodtan kijelentem, hangtani vizsgálat szempontjából a folklórközlések: *használatatlanok*. Ennek a megállapításnak bizonyítására, alighanem elegendő Gazda József: *Hát én hogyné siratnám. Csángók sodró időben*. (Bp., é.n. [1993]) című könyvét idéznem. A fonológikus lejegyzés szempontjából lényeges rövid, zárt é hang jelölésétől is eltekint. A folklorista és a fonetikai lejegyzést alkalmazó nyelvész közötti lejegyzési különbséget nem érdektelen összevetni ugyanazon magnófelvételtől. Lásd például *A rest leány* lejegyzését Zakariás Erzsébettől (*Vót, hol nem vót*. Koinónia. Kvár. 209. 149–150), illetőleg Murádin Lászlótól (MNyj. VI, 155–156). Ettől eltekintve Tánccostól és más folkloristáinktól is számos, több oldalnyira kiterjedő, magnóra felvett csángó nyelvjárási szövegünk lehet és van. S ha van – Tánccos a felvett szövegeket jelzi, de nem közli – kiadható lenne jó zenei hallású, kiváló fonetikus lejegyzésében egy 400–500 lapos szövegközlemény. Illusztrálná a csángó nyelvjárás változatainak milyenségét, különbségét.

A nyelvi rendszer monografikus leírásának kísérlete című fejezetcím alatt írottak megdöbbenetek. Valóban „a kolozsvári nyelvészek – a már feltárt nyelvföldrajzi összefüggések ismeretében – [...] igyekeztek részletekig menő kutatásokat végezni”. Ebből azonban – a szerző tényszerűen ugyan nem jelenti ki –, de mégsem született egy *Moldvai csángó nyelvjárás monográfiája* című összefoglaló mű. Magam sem tudnám megmondani, hogy miért. A fejezet alcímében *Hangtan, Szókészlet, Alaktan, Jelentés, Hanglejtés, intonáció*, minden olyan cikk, tanulmány benne van, amely egy ilyen összefoglaló leíráshoz alapul szolgálna. Részleteket – az összefoglaló szerint – elődeim és az én korosztályom írt, de összegezéshez erőnkől nem telt. Megtehetné, megtehetné volna a helyszín, a népcsoport és az erre vonatkozó nyelvi szakirodalom ismeretében éppen Tánccos Vilmos, ha el nem kötelezte volna magát a néprajz mellett a nyelvészet művelése helyett. (A hangtannal kapcsolatosan azonban megjegyezném: az *ly*, mint a régi magyar nyelvben, a moldvai csángóban önálló fonéma, nem „hangkapcsolat” (vö. 15. lap). Értem én, hogy egy folklorista a „nagyolt átírás”-ban a *király* szót a fonetikus átírás helyett nem a helyesírás szerinti *király*-ként írja, hiszen az olvasó „kiráj”-ként olvassa, hanem „lj” betűkapcsolattal érzékelteti az ejtismódot. A betűkapcsolat azonban nem „hangkapcsolat”, hanem önálló hangot jelöl.

Eddig tartott, e fejezetekkel zárult a moldvai csángók nyelvismerete, nyelvészeti kutatása vonatkozásában az én kompetenciám. Alapja, hogy csaknem 35 csángófaluban megfordultam, ugyan, de harmadéves egyetemi hallgatóként a Szeret menti Trunkom három héten át – nem céltudatos gyűjtőként, hanem csak úgy, lézengve – megismertem a csángó életformát, ennek anyagi és szellemi tényezőit, s ha a továbbiakban ezek az ismeretek módosultak, bővültek ugyan, máig is úgy érzem, ekkor gyűlt össze bennem és rakodott le alapként mindaz, amit a moldvai csángókról tudni kell, s amelyekről Tánccos a könyv második felében oly érzékletesen, csaknem szépírói kvalitásokkal ír. Ezekben az *Esszék*-ben és *egyéb írásokban* ismeri meg a „csángókérdéssel” nem kutatóként érdeklődő értelmiségi a „kérdés” talán állapot, minden rejtett árnyalatát, szinte „érthetetlen” bonyolultságát.

A záró mondat csakis ez lehet: Tánccos könyve a tudomány magaslatán megírt, nagyszerű, páratlan értékű könyv.

MURÁDIN LÁSZLÓ